

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZIRLIYI
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİ

«BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ»

Tahirli Ayaz Məzahir oğlu

(MAGİ STRANTIN A.S.A.)

« Müasir dövrdə gömrük-tarif tənzimlənməsi mexanizmi və
onun təkmilləşdirilməsi » mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

Istiqamətin şifri və adı	060401 Dünya iqtisadiyyatı
Ixtisasın şifri və adı	Gömrük işi
İş müdafiəyə təqdim etmək üçün buraxılmışdır	“Beynəlxalq magistratura və doktorantura” mərkəzinin direktoru <u>dos.Fariz Əhmədov</u> (A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)
Elmi rəhbər: (A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad) <u>prof.A.Ş.Şəkərəliyev</u>	Magistr proqramının rəhbəri: (A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad) <u>Dos.B.N.Manafov</u>
Kafedra müdiri _____	<u>prof.A.Ş.Şəkərəliyev</u> (A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)

BAKİ - 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ

I FƏSİL GÖMRÜK-TARİF TƏNZİMLƏNMƏSİNİN METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ

1.1 Gömrük-tarif tənzimlənməsinin mahiyyəti və təzahür formaları

1.2 Xarici iqtisadi siyasətin reallaşdırılması prosesində gömrük-tarif
tənzimlənməsi və istehsalın stimullaşdırılması

1.3. İqtisadi artımın təmin edilməsində gömrük-tarif tənzimlənməsi
sisteminin xüsusiyyətləri

II FƏSİL GÖMRÜK-TARİF TƏNZİMLƏNMƏSİNİN MİLLİ İSTEHSALA TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDƏRİLMƏSİ

2.1. Xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük-tarif tənzimlənməsi və xarici iqtisadi
sektorun formalaşması məsələsi

2.2. Gömrük-tarif tənzimlənməsinin milli istehsalın inkişafına təsiri və
iqtisadi təhlükəsizliyin qorunması

III FƏSİL GÖMRÜK-TARİF TƏNZİMLƏNMƏSİNİN MİLLİ İSTEHSALIN İNKİŞAFINA TƏSİRİNİN PERSPEKTİVLƏRİ

3.1. Gömrük-tarif tənzimlənməsi mexanizminin milli istehsalın
stimullaşdırılmasına təsirinin gücləndirilməsi

3.2. Gömrük – tarif tənzimlənməsinin istehsalın inkişafına təsirinin
perspektivləri

NƏTİCƏ

ƏDƏBİYYAT

GİRİŞ

Tədqiqatın aktuallığı: Müasir dövrdə xarici ticarətin tarif tənzimlənməsinin milli- istehsalın inkişafına təsir göstərməsinin araşdırılması olduqca aktualdır. Belə ki, dünya ölkələri artıq tarif tənzimlənməsinin üstünlüklərini qiymətləndirir və həmin tədbirlərdən dünya iqtisadiyyatının tənzimlənməsinin çox vacib vasitəsi hesab edirlər. Tədqiqatlara görə tarif tənzimlənməsindən ən çox xarici ticarətin üç lideri- ABŞ, Yaponiya və Avropa İttifaqı ölkələri istifadə edir. Əgər iqtisadi cəhətdən belə güclü, inkişaf etmiş dövlətlər tarif tənzimlənməsini milli istehsalın stimullaşdırılmasının mühüm bir aləti kimi istifadə edirsə, bu məsələ olduqca vacibdir.

Dünya ölkələrində gömrük – tarif tənzimlənməsi xarici ticarət fəaliyyətinin habelə istehsalın stimullaşdırılmasının mühüm bir aləti olmasına baxmayaraq, Ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxil olan ölkələrin razılaşmasına əsasən tarif dərəcələri hər il aşağı salınır. Belə ki, müasir dünyada heç bir ölkə bu təşkilata üzv olmadan, daha doğrusu dünya ölkələrindən tədric olunmuş şəkildə öz inkişafını təmin edə bilmir. Heç bir ölkə tarif dərəcələrinin aşağı salınması ilə əldə etdikləri gəlirlərin bir hissəsini itirməyə razı ola bilməz. Buna görə də, hal-hazırda tarif məhdudiyyətlərinin rolu artmaqda davam edir.

Göstərmək lazımdır ki, tarif məhdudiyyətlərinin iqtisadi inkişafa təsirinin ölçüsünü müəyyənləşdirmək olduqca çətindir. Belə ki, istehsalın stimullaşdırılmasına və iqtisadi inkişafa birbaşa təsir göstərmir. Buna görə də gömrük-tarif tənzimlənməsi ilə əlaqəli işlərin dünya, eləcə də Azərbaycanın iqtisadi inkişafına təsirinin kəmiyyət göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsi çətinlik təşkil edir. Bu isə statistik məlumatların az olması ilə bağlıdır.

XX əsrdən başlayaraq dünya iqtisadiyyatında beynəlxalq əmək bölgüsünün daha da dərinləşməsi və istehsalın ölkələr, regionlar üzrə ixtisaslaşması prosesini sürətlə davam edir. Bu isə müasir mərhələdə xarici iqtisadi – ticarət əlaqələrinin əhəmiyyətini durmadan artırır.

Hal-hazırda dünya ölkələrinin iqtisadiyyatında gedən qloballaşma prosesi ən çox müzakirə edilir. Dünyada qloballaşmanın başlıca istiqamətlərindən biri xarici ticarət əlaqələrinin sərbəstləşməsidir. Bu isə istehsalın və istərsə də xarici ticarət fəaliyyətin inkişafına güclü təsir göstərir.

Respublikamızda 90-cı illərin əvvəlindən liberallaşması ölkə iqtisadiyyatında müşahidə edilən sürətli iqtisadi inkişaf prosesi öz əksini xarici iqtisadi əlaqələrdə tapır. Bu gün Azərbaycanın 147-dən çox ölkəsi ilə ticarət əlaqəsi qurur. Belə ki, 1995-2016-cı illərdə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 12 dəfədən çox yüksəlib.

Mövcud dövlətlərin təcrübəsi, məhşur alimlərin tədqiqatları göstərir ki, xarici ticarət fəaliyyətinin ölkənin iqtisadi inkişafına xidmət etməsi üçün onun tənzimlənməsi lazımdır. Belə ki, hal-hazırda belə fəaliyyətin əsas tənzimləyicisi kimi gömrük orqanları çıxış edir. Bütün ölkələrin gömrük siyasətinin əsas məqsədi xarici ticarət fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, milli istehsalın stimullaşdırılması və ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin həyata keçirilməsidir.

Bu baxımdan respublikamızda iqtisadiyyatın gömrük tarif tənzimlənməsi fəaliyyəti qədim tarixə malikdir. AR-nın gömrük – tarif tənzimlənməsi sisteminin müasir tarixi isə müstəqil Azərbaycanın iqtisadi maraqlarını qorumaq məqsədi daşıyan qanunvericiliyin – yəni normativ – hüquqi bazanın yaradılması ilə bağlıdır. Belə ki, 26 ildən artıqdır ki, AR özünün müstəqil gömrük siyasətini yeridir.

İqtisadçıların əsərlərində göstərilir ki, XX əsrin 90-cı illərindən etibarən “Əsrin kontraktı”neft müqavilələrinin imzalanması, qədim İpək Yolunun bərpası ilə bağlı Bakıda Beynəlxalq Konfransın keçirilməsi, Bakı - Tbilisi - Ceyhan neft kəmərinin işə salınması, Bakı –Tbilisi – Qars dəmir yolu projelərinin inşasına başlanılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. TACİS və TRASEKA proqramları çərçivəsində beynəlxalq təşkilatlarla müştərək proektlərinin həyata keçirilməsi Azərbaycanın gömrük tarif tənzimlənməsinin inkişafında, gömrük siyasətinin formalaşdırılmasında müstəsna rol oynamışdır.

Bazar iqtisadiyyatı yolu ilə gedən Azərbaycanın yerli istehsalı stimullaşdırmaq, məşğulluğun səviyyəsini yüksəltmək, yeni istehsal sahələrinin yaradılması, iqtisadi təhlükəsizliyi qorumaq, iqtisadi inkişafı tənzimləmək üçün gömrük tariflərindən geniş şəkildə istifadə edilməsi zəruridir. Azərbaycan gömrük tarif tənzimlənməsi metodlarının köməyi ilə daxili bazarı qorumaqla yanaşı, dövlət büdcəsi gəlirlərinin böyük bir hissəsini də formalaşdırır. Xarici ticarət fəaliyyətinin elmi əsaslarla gömrük tarif tənzimlənməsi yolu ilə həyata keçirilməsi iqtisadiyyatımızın inkişafına müstəsna rol oynayır.

Belə ki, respublikamız dünyada gedən qloballaşma prosesində iştirak edir. Respublikanın iştirakının istiqamətlərindən biri də ölkənin Ümumdünya Ticarət Təşkilatı ilə əməkdaşlığı və bu təşkilata üzvlük problemidir. Bu problem həm də respublikamızın xarici iqtisadi və ticarət əlaqələrinə təsir edəcək əsas faktordur.

Ölkədə optimal gömrük siyasətinin müəyyənləşdirilməsi, gömrük tariflərinin diferensiasiyasının iqtisadiyyatın strukturunun, onun inkişaf xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması ilə həyata keçirilməsi məsələsinə xüsusi qayğı göstərilməlidir. Bu baxımdan elmi tədqiqatlara böyük ehtiyac duyulur. Göstərilənlər gömrük-tarif tənzimlənməsi sahəsində sistemli və əhatəli elmi araşdırmaların aparılmasını zəruri problem kimi meydana gətirir. Bu isə aparılan tədqiqatın aktual bir mövzuya həsr olduğunu təsdiq edir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi: Dünya ölkələrində xarici ticarət siyasəti, bu siyasətə dövlət müdaxiləsinin nəzəri metodoloji əsasları, xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük-tarif tənzimlənməsi, ölkələrin iqtisadi tərəqqisi və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi bir sıra iqtisadçı alimlər A.Smit, D.Keyns, V.R.Makkonel, P.A.Samuelson, A.Laffel, L.Q.Baranova, Q.K.Yakutina, A.N.Medvedev, tərəfindən əsaslı şəkildə öyrənilmişdir. Hal-hazırda isə dünya iqtisadiyyatında gedən qloballaşma prosesi, xarici ticarət və onun tənzimlənməsi məsələləri, habelə gömrük-tarif tənzimlənməsinin milli istehsalın inkişafına təsiri problemləri C.Stiqlits, V.Rıbalkin, E.Avdokuşin, A.Şişiyev, V.Pokrovski kimi iqtisadçıların əsərlərində daha çox diqqəti çəkir.

Göstərilən problemlər respublika iqtisadçılarından Ə.C.Muradov, R.Həsənov, M.İ.Bərxudarov, A.Ş.Şəkərəliyev, C.Q.Nuriyev, A.F.Musayev, S.M. Məmmədov, D.A.Bağirov, A.H.Abbasov, A.Nadirov, Z.Səmədzadə və başqalarının elmi tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır. Dünya ölkələrində xarici ticarətdə tarif tənzimlənməsinin tətbiqi, bu tənzimlənmə mexanizminin yerli istehsalın inkişafına təsiri, habelə tarif tənzimlənməsi ilə bağlı aparılan siyasətin müsbət və mənfi tərəfləri və onun maksimum şəkildə effektivliyinin əldə edilməsi yollarının araşdırılması dissertasiya mövzusunun seçilməsinə əsas verir.

Hazırkı şəraitdə xarici iqtisadi əlaqələrin gömrük tənzimlənməsi və onun yerli istehsalın inkişafına təsiri bilavasitə respublikamızın müstəqilliyi ilə bağlı olduğuna görə məsələnin öyrənilməsi vəziyyətini real qiymətləndirmək üçün 1991-2016-cı illərdə aparılmış tədqiqatlara diqqət yetirmək lazımdır. Belə ki, bu illər ərzində respublikamızın iqtisadçıları tərəfindən xarici iqtisadi fəaliyyətlə, xarici ticarətlə, gömrük siyasəti, xarici ticarətin tənzimlənməsi və s. mövzularda çoxlu əsərlər yazılmış və çap olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: İşin əsas məqsədi Azərbaycanda gömrük-tarif siyasətinin milli istehsalın stimullaşdırılmasına təsirinin qiymətləndirilməsi və müəyyən edilməsidir.

İşin əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1.Gömrük-tarif məhdudiyyətlərinin qruplaşdırılması, onun növ müxtəlifliyinin müəyyən edilməsi;
- 2.Gömrük-tarif məhdudiyyətlərinin iqtisadi səmərəsinin və onun Respublikanın milli istehsalının inkişafına təsirinin müəyyənləşdirilməsi;
- 3.Gömrük-tarif məhdudiyyətlərinin respublika iqtisadiyyatına təsirinin mənfi və müsbət tərəflərinin öyrənilməsi;
- 4.Gömrük-tarif məhdudiyyətlərinin ölkə iqtisadiyyatı və xarici ticarət fəaliyyətinə təsiri mexanizminin öyrənilməsi;
- 5.Ticarət fəaliyyətinin tarif tənzimlənməsi üzrə dünya ölkələrinin təcrübəsinin öyrənilməsi və tətbiqi;

6. Ticarət fəaliyyətinin tənzimlənməsində ÜTT siyasətinin və onun üzv ölkələrin xarici iqtisadi fəaliyyətinə təsirinin öyrənilməsi.

7. Respublikanın xarici ticarət əlaqələrinin və gömrük işinin təşkilinin təhlilinin aparılması və onun qiymətləndirilməsi;

8. Ölkədə gömrük –tarif tənzimlənməsinin yerli istehsalına inkişafına təsirinin perspektivlərinin proqnozlarının müəyyən edilməsi.

Dissertasiya işinin obyektı və predmeti: Xarici ticarət fəaliyyətinin gömrük-tarif tənzimlənməsi və onun yerli istehsala təsiri tədqiqat işinin obyektini təşkil edir. Dissertasiyanın predmeti isə respublikada həyata keçirilən gömrük- tarif siyasəti, həmin siyasətin həyata keçirilməsi mexanizmi, onun ölkədə yerli istehsalın inkişafına təsirinin təhlili təşkil edir.

Dissertasiyanın nəzəri və metodoloji əsaslarını klassik və müasir iqtisadi nəzəriyyələr, beynəlxalq ticarət nəzəriyyələri, Avropa və MDB ölkələri tanınmış iqtisadçıların əsərləri, XİF tənzimlənməsi ilə bağlı normativ – hüquqi sənədlər, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrin xarici iqtisadi fəaliyyətində gömrük işinin təşkili ilə bağlı strategiya və konsepsiyalar təşkil edir.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Dissertasiya işində xarici iqtisadi fəaliyyəti tənzimlənməsində gömrük tarif tənzimlənməsi sisteminin gücləndirilməsi istiqamətində bir sıra elmi nəticələr alınmışdır :

1. XİƏ-nin sərbəstləşməsi şəraitində gömrük-tarif tənzimlənməsi üzrə nəzəriyyə və konsepsiyaların yerli istehsalın stimullaşdırılması baxımından qiymətləndirilmişdir;

2. Ölkədə gömrük-tarif tənzimlənməsi ilə yerli istehsalın inkişafı arasında mövcud bağlılıq müəyyən olunmuşdur;

3. Xarici ticarətin sərbəstləşməsi şəraitində respublikada gömrük-tarif tənzimlənməsinin milli istehsalın stimullaşdırılmasına təsirinin xüsusiyyətləri öyrənilmişdir;

4. Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələri sistemində gömrük-tarif tənzimlənməsinin yerli istehsalın inkişafına təsirinin kəmiyyət istiqaməti müəyyən edilmişdir;

5. Respublikada gömrük-tarif tənzimlənməsi, yerli istehsalın stimullaşdırılması, iqtisadi artım qarşılıqlı bağlılığı şəraitində xarici yeni iqtisadi inkişaf modelinin formalaşdırılması üzrə təkliflər hazırlanmışdır;

6. Respublikada gömrük-tarif tənzimlənməsinin rəqabətə davamlı iqtisadiyyatın formalaşmasına təsirinin qiymətləndirilmiş və müvafiq proqnozlar verilmişdir.

Dissertasiyanın praktik əhəmiyyəti: İşdə tarif məhdudiyyətlərinin tətbiq edilməsinin ölkənin istehsalçı və istehlakçılara, o cümlədən əhalinin ümumi rifah halına təsiri məsələləri mühüm rol oynayır.

Dissertasiyada xarici iqtisadi əlaqələr, bu əlaqələrin tənzimlənməsi həmin prosesdə gömrük işinin təşkilinin rolu barədə geniş məlumatlar öz əksini tapmışdır. XIƏ-nin tənzimlənməsində gömrük tarif tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi məsələləri təhlil olunmuş, müasir dövrdə onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları müəyyən edilmişdir. Belə ki, dissertasiya işinin xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsi ilə məşğul olan dövlət qurumları, eləcə də bu istiqamətdə fəaliyyət göstərən qeyri – hökumət təşkilatları və çoxsaylı mütəxəssislər üçün əyani vəsait ola biləcəyini demək mümkündür.

Namizədlik dissertasiyası işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən, ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL. GÖMRÜK-TARİF TƏNZİMLƏNMƏSİNİN METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ

1.1. Gömrük-tarif tənzimlənməsinin mahiyyəti və təzahür formaları

Tədqiqatlar göstərir ki, xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük tarif tənzimlənməsi dövlətlərin dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiyasına, onların təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə və milli istehsalın stimullaşdırılmasına iqtisadi artımın təmin edilməsinə güclü təsir göstərən əsas amillərindəndir. Xarici fəaliyyətdə gömrük tarif tənzimlənməsinin həyata keçirilməsi ölkələrin bütövlükdə iqtisadi fəaliyyətinin səmərəliliyinə çox mühüm təsir göstərir. Hazırki mərhələdə səmərəli fəaliyyət göstərə bilən gömrük tarif tənzimlənmə mexanizmi Respublikamızın iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və iqtisadi maraqlarının qorunması üçün də mühüm rol oynayır. Gömrük tarif tənzimlənməsi ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində əsas rolunu beynəlxalq təşkilatların sənədlərində öz əksini tapmışdır. BMT Baş Məclisi tərəfindən 1985-ci ildə qəbul edilmiş «Beynəlxalq iqtisadi təhlükəsizlik haqqında» qətnamədə dövlətlərin iqtisadi təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi işində gömrük tariflərinin əhəmiyyətli rol oynadığı xüsusi olaraq vurğulanır¹.

Azərbaycan Respublikasında Gömrük tarif tənzimlənməsi xarici ticarətin həyata keçirilməsində də mühüm rol oynayır. Belə ki, gömrük tarifləri xarici ticarət siyasətinin ənənəvi və əsas vasitəsidir. Gömrük tarif tənzimlənməsi dövlətin gömrük işinin iqtisadi - maliyyə blokuna aiddir. Belə ki, 20 iyun 1995-ci il tarixli «Gömrük tarifi haqqında» AR Qanununda öz hüquqi əksini tapmışdır¹. Mövcud sənəddə gömrük-tarif tənzimlənməsinin Respublikamızda daxili bazarın xarici bazarla səmərəli əlaqəsini təmin etməklə, xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin mühüm vasitəsi kimi gömrük tarifinin çıxış etdiyi öz əksini tapır. Ölkəmizdə

¹ Экономическая безопасность (теория и практика). 1999, səh.14

gömrük tarif tənzimlənməsi xarici iqtisadi fəaliyyətin əsas vasitəsi kimi fəaliyyət göstərir.

Respublikamızda XİF-in gömrük-tarif tənzimlənməsində dövlətin gömrük siyasətini həyata keçirən dövlət orqanının fəaliyyət dairəsi, əmtəələrin nəqliyyat vasitələrinin dövlətin gömrük sərhədindən keçirilməsi, gömrük rüsumlarının alınması və gömrük nəzarətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar məsələlər əks olunur.

XİF gömrük tarif tənzimlənməsi dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üzrə qanunvericiliyi ilə müəyyən edilən təşkilatı, iqtisadi və hüquqi tədbirlərin məcmusudur. İnzibati (qeyri-tarif) metodlar isə xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsində mühüm rola malik olsa da, gömrük tarif fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi sistemində daxil deyildir. Bir çox iqtisadi ədəbiyyatlarda isə xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin inzibati tədbirləri də gömrük tarif tənzimlənməsinə daxil edilir. Bəzi iqtisadi ədəbiyyatlarda xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin həyata keçirilməsinin 4 üsulu göstərilir: iqtisadi tənzimləmə; inzibati üsul; tarif üsulu; qeyri-tarif üsulu².

XİƏ-nin həyata keçirilməsində gömrük tarifi başlıca faktor kimi çıxış edir. Burada gömrük tarifi 3 mühüm baxımdan nəzərdən keçirilir: 1) ticarət siyasəti və ölkənin daxili bazarının onun dünya bazarı ilə qarşılıqlı əlaqələrinin dövlət tənzimlənməsi vasitəsi kimi; 2) gömrük rüsum dərəcələrinin məcmusu kimi; 3) konkret gömrük rüsum dərəcəsi kimi.

Rus iqtisadçısı Tatyana Yutkina göstərir ki, gömrük tarifləri hər bir dövlət tərəfindən onun xarici ticarət siyasətinin əsas başlanğıcından və bütövlükdə xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsindən irəli gəlməklə müəyyən edilir³. Burada gömrük tarif tənzimlənməsi mexanizmində əsas element kimi çıxış edən gömrük tarifi bütün inkişaf etmiş ölkələrdə istifadə edilməklə, xarici ticarət mal dövriyyəsinin təxminən 2/3 hissəsini tənzimləyir. Tarif sözü iqtisadi ədəbiyyatda göstərilir ki, ərəb mənşəli söz olub, siyahı və yaxud reyestr mənasını verir.

²Фомичев В.И. Международная экономика. М, 1998 Сəh. 226-266.

³ Юткина Т.Ф. Налоги и налогообложение. М. ИНФРА –М, 2000, səh 11.

Ölkədə gömrük tarif münasibətlərini təhlil edərkən belə bir nəticəyə gəlirik ki, gömrük siyasətində «gömrük» ifadəsi ilə «tarif» ifadəsini fərqləndirmək lazımdır. Gömrük- hər hansı bir əmtəə gömrük sərhədindən keçirildikdən sonra ödənilən vergi və rüsumlara aid edilir. Tarif isə beynəlxalq ticarət obyektini olan bütün əmtəələrə tətbiq edilən vergiləri müəyyənləşdirən şərtləri özündə cəmləşdirir.

Gömrük tarif tənzimlənməsini təhlil edərkən əsas xüsusiyyətlərinin təhlili gömrük tarifinin əsas funksiyasının nəzərdən keçirilməsi vacibdir. Gömrük tarif tənzimlənməsi gömrük rüsumlarının alınmasını və onların dövlət büdcəsinə istiqamətlənməsini təmin edir. Belə ki, fiskal funksiya ölkəyə gətirilən əmtəələri strukturunun səmərələşdirilməsi, dövlətin ərazisinə əmtəələrin gətirilməsi, çıxarılmasının, valyuta gəlirlərinin, xərclərinin əlverişli nisbətini təmin etməyi nəzərdə tutan tənzimləyici funksiyaları həyata keçirir. Ölkədə gömrük tarif tənzimlənməsinin başlıca vasitəsi kimi çıxış edən gömrük rüsumları fiskal funksiya, proteksionist funksiya və balanslaşdırma funksiyası şəklində özünü biruzə verir.

Respublikamızda hal-hazırda tətbiq edilən gömrük tarifləri əsasən bu funksiyaları yerinə yetirir: 1) iqtisadi tənzimləmə funksiyası; 2) malların gətirilməsi və çıxarılmasının, valyuta gəlirlərinin və xərclərinin əlverişli nisbətini təmin edilməsi; 3) ölkədə malların istehsal və istehlak strukturunda müxtəlif dəyişikliklər üçün şərait yaradılması; 4) valyuta nəzarəti funksiyası; 5) fiskal funksiya; 6) inteqrasiya funksiyasını göstərmək olar.

Ölkədə gömrük tarifi daxili qiymətlərə təsir etməklə müəyyən dərəcədə milli istehsalın və ixracın inkişafına kömək edir. Belə ki, gömrük tarifinin XİF-in həyata keçirilməsində və bütövlükdə iqtisadiyyata təsirində əsas rolunu nəzərə alaraq rüsum dərəcələrinin müəyyən edilməsi zamanı inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə diqqət yetirmək lazımdır.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində kifayət qədər rəqabət qabiliyyətinə malik məhsul buraxılır. Buna görə də daxili bazarın yüksək rüsumlar hesabına qorunmasına, ixracın əlavə tədbirlərlə stimullaşdırılmasına, budcənin gəlir hissəsinin gömrük ödəyiciləri hesabına doldurulmasına ehtiyac yoxdur. I dünya ölkələrində bu rüsumların dərəcələri 10 faizdən aşağıdırsa, II dünya ölkələrində 20-

50 faiz təşkil edir. Belə ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bəzi əmtəə növlərinə tətbiq edilən rüsumlar 50, bəzən də 100 faiz tətbiq edilir.

Təcrübə göstərir ki, gömrük rüsumları, onların dərəcələri, növləri malların qruplaşdırılma sistemi, malların gömrük dəyəri, onun müəyyənləşdirilmə metodları, tarif güzəştləri preferensiya və imtiyazlar şəklində özünü göstərir.

Dünya ölkələrində gömrük tariflərinin əsas xüsusiyyətlərinin təhlili gömrük tariflərinin və gömrük rüsumlarının müxtəlif əsaslara görə təsnifləşdirilməsi, onların ətraflı öyrənilməsi tələb edir ki, bu məsələlərin ayrılıqda öyrənilməsi olduqca vacibdir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda göstərilir ki, gömrük rüsum dərəcələrinin məcmusu kimi gömrük tarifinin funksiyalarının və gömrük işi sferasında tutduğu yerin ətraflı təhlili gömrük tariflərinin təsnifatının aparılmasını ortaya çıxarır. Belə ki, gömrük rüsumlarının düzgün tətbiq edilməsi dövlətin gömrük siyasəti ilə sıx bağlıdır. Gömrük rüsumlarının dərəcələri nəinki əmtəənin növündən, həm də onun mənşə ölkəsindən də asılıdır.

Dünya ölkələrində gömrük tariflərinin müxtəlif əsasları üzrə təsnifatının əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu zaman hər bir istiqamətdə gömrük rüsumlarının tətbiqinə daha real yanaşma mümkün olur. Belə ki, ixrac və ya idxal mallarını tənzim etdiyinə görə ixrac və idxal tarifləri, tariflərin inkişaf üsulundan asılı olaraq sadə və mürəkkəb tariflər bir-birindən fərqlidir. Tətbiq edilən idxal tarifi dövlətin gömrük ərazisinə gətirilən mallardan yığılan gömrük rüsum dərəcələrinin cəmidir. Burada idxal tarifi ticarət siyasətinin daha klassik forma kimi çıxış edir. Belə tarifi 100-dən çox ölkə tətbiq edir. Ölkədə idxal tarifinin hesablanması prosesi nəinki gömrük tarifində əmtəə nomenklaturası mövqeyinin müəyyən edilməsini, həm də gömrük dəyərinin, malın mənşə ölkəsinin müəyyənləşdirilməsini qarşıya qoyur.

Tətbiq edilən gömrük tariflərinin ikinci növü ixrac tarifi olub əsasən az sayda dövlətlər tərəfindən tətbiq olunur. Həmin dövlətlərə inkişaf etməkdə olan və əhəmiyyətli xammal ehtiyatlarına malik dövlətlər aiddir. Burada ixrac rüsum vasitəsi kimi tətbiq olunur. Ölkədə ixrac tariflərinin tətbiqində əsas məqsədi dövlətdaxili

qiymətlərin qorunub saxlanmasıdır. Bundan başqa ixrac tarifindən ölkənin valyuta ehtiyatlarının artırılması üçün də istifadə olunur. Bundan əlavə, ixrac tarifinin köməyi ilə ixracın həcmi və strukturunu tənzim etmək cəhdi pis iqtisadi nəticələrə, ölkənin ixrac potensialının dağılmasına, xarici ticarət strukturunun pozulmasına, inflyasiyaya səbəb ola bilər.

İqtisadi ədəbiyyata görə gömrük tarifləri avtonom, konvension (müqavilə) və avtonom-konvension tariflər kimi təsnifləşdirilir. Avtonom tariflər müəyyən bir ölkənin səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən müəyyən edilən gömrük rüsum dərəcələrini göstərir. Avtonom tariflər beynəlxalq ticarət danışıqları zamanı müəyyən edilən konvension rüsum dərəcələrini göstərir. Avtonom-konvension tariflərdə avtonom dərəcələrlə yanaşı, həm də konvension (müqavilə) dərəcələr əks olunur. Konvension dərəcələr isə müəyyən ticarət müqavilələrində göstərilən əmtəələrə qarşı tətbiq olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünya ölkələrində sadə və mürəkkəb gömrük tarifləri də tətbiq olunur.

Dünya ölkələrində sadə gömrük tarifləri bir gömrük ödəmə dərəcəsi üzərində formalaşdırılaraq hər bir əmtəə üçün onun mənşə ölkəsindən asılı olmayaraq bir rüsum dərəcəsi üzrə müəyyən edilir. Bunlar güzəştli və diskriminasion rüsumları nəzərdə tutmur.

Dünya ölkələrində gömrük dərəcəsi müəyyən ölkələrə və ya ölkələr qrupunun əmtəələrinə tətbiq olunur. Göstərilən müxtəlif gömrük vergi dərəcələri dövlətlərə bu və ya digər ölkələrə münasibətdə müxtəlif gömrük siyasətləri aparmaq üçün şərait yaradır. Bundan başqa mürəkkəb gömrük tarifləri özündə antidempinq və kompensasiya rüsumlarını birləşdirdiyindən müxtəlif dövlətlərdə tariflər üzrə müəyyən bəndlərin sayı fərqlidir. Mürəkkəb tariflər istifadə olunan dövlətlərə Konqo, Venesuela, Mali dövlətlərini aid etmək olar. Bundan başqa Yaponiyada gömrük tarifi, digər ölkələrdə olduğu kimi, çoxbəndli sistemlə müəyyən edilərək 4 qrupda cəmləşdirilir. Yaponiyada birtərəfli qaydada müəyyən edilən ümumi rüsum dərəcələri, QATT/ÜTT tərəfindən müəyyən edilən rüsum dərəcələri, preferensial

gömrük rüsumları, qanun üzrə müvəqqəti tarif tədbirləri əsasında rüsum dərəcələri tətbiq olunur.

Avropa İttifaqında isə vahid gömrük tarifi 5 bənddə cəmləşir. I Avropa İttifaqı üzrə bənddə Avropa İttifaqı üzrə kombinə edilmiş nomenklatura əsasında malların kodu, II malların təsviri, III-IV bəndlərdə avtonom və müqavilə gömrük rüsumlarının dərəcələri, V bənddə isə ölçü vahidləri əks göstərilir.

Qonşu Rusiyada isə idxal gömrük tarifi üç bəndli olub, ikinci orta bənd baza rolunu oynayır, birinci bənd inkişaf etmiş ölkələrdən gələn mallara tətbiq edilən rüsumları, üçüncü bənd isə ikiqat artırılmış rüsumları əks etdirir⁴.

Qeyd etmək lazımdır ki, sadə və mürəkkəb gömrük tariflərinin təhlili zamanı belə qənaətə gəlmək olar ki, mürəkkəb gömrük tarifləri dövlətə öz iqtisadi siyasətini və marağını təmin etməyə şərait yaradır. Belə ki, bir tərəfdən proteksionist siyasət, digər tərəfdən bir sıra ölkələri öz bazarına cəlb etmə siyasəti yeridilir. Bundan əlavə, inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün də fərqli gömrük rüsum dərəcələri müəyyən olunur.

Dünya ölkələrinin gömrük tarifləri əsasən ikidərəcəli gömrük vergi prinsipi əsasında formalaşır. I dərəcə güzəştli gömrük tariflərinin səviyyəsini müəyyən edir. Burada əsasən ticarət müqavilələri bağlanmış və gömrük vergi qoymasında daha əlverişli rejim tətbiqini nəzərdə tutan dövlətlərin əmtəələrinə tətbiq edilir. II dərəcə gömrük rüsumlarının maksimal səviyyəsini nəzərdə tutur. Bunlar ikitərəfli ticarət müqavilələri bağlanmış ölkələrdən idxal olunan əmtəələrə tətbiq olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, gömrük tariflərində rüsumların təsnifatı müxtəlif ölkələrdə eyni deyildir. Dünya ölkələrində gömrük tarifi ilk növbədə gömrük rüsumlarının cəlb edildiyi əmtələrin əlifba qaydasında adlarına uyğun təsnifatı ilə qurulur. Bundan əlavə mənşə xüsusiyyətlərinə görə, heyvan məhsulları, bitki məhsulları, minerallar və istehsal dərəcələrinə görə təsnifat aparılır.

Müasir dövrdə gömrük tariflərinin operativ dərc edilməsi məqsədilə də Brüsseldə müxtəlif dövlətlərin gömrük tariflərinin tərcüməsi və nəşr edilməsi üzrə

⁴ Черник Д.Г., Морозов В.П. Оптимизация налогообложения. М. 2002, сәһ .29-46

Beynəlxalq Büro mövcuddur. Nəşrlər «Beynəlxalq gömrük bülleteni» məcmu-əsində alman, ingilis, ispan, fransız və italyan dillərində dərc olunur. Beynəlxalq Büronun heyəti Belçika Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən müəyyən olunur. Üzv dövlətlərə Beynəlxalq Büronun fəaliyyəti və maliyyə vəziyyəti barədə illik hesabatlar göndərilir.

Hazırkı şəraitdə dünya iqtisadiyyatının beynəlmilləşməsi ölkələr arasında əmtəə və xidmətlərin, işçi qüvvəsinin, kapitalın yerdəyişməsini tələb edir. Kapitalın ölkələrarası yerləşdirilməsi müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin əsas tərkib hissəsi hesab edilir. Dünyada kapital ixracı yerli sənaye, xammal və əmək resurslarından istifadə etməklə sistemik olaraq əlavə gəlir əldə etmək məqsədilə kapitalın ölkə sərhədlərindən kənarında yerləşdirilməsini göstərir. Belə ki, kapitalın hərəkəti əmtəənin hərəkətindən fərqlənir. Xarici ticarət adətən əmtəə və xidmətlərin istehlak dəyəri ilə mübadiləsinə əsaslanır. Kapital ixracı isə ölkənin milli dövriyyəsi üçün kapitalın bir hissəsinin çıxarılıb, digər ölkədə əmtəə və ya pul formasında istehsal prosesinə cəlb edilir. Dövlətlərin iqtisadi vəziyyətinin müxtəlifliyi və mənfəət əldə olunmasındakı istehsal effektivliyi arasında olan fərq, eləcə də kapitalın ölkə daxilində və xaricdə gəlirlilik səviyyəsi arasındakı fərq dövlətlər arasında kapital axınının reallaşmasına stimül verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünya dövlətləri arasında kapitalın hərəkətinə təsir edən faktorları qiymətləndirərkən ölkələrin yetirdiyi gömrük siyasətinə xüsusi fikir verilir. Burada kapitalın beynəlxalq hərəkətinə gömrük maneələri, firmaların öz kapital qoyuluşlarının coğrafi məkanı, dövlətlər arasında siyasi fikir ayrılıqları, birbaşa investisiyalarda böyük riskin mövcudluğu nəzərə alınmalıdır.

Müasir qloballaşmanın reallıqlarını nəzərə alaraq ölkələrin geosiyasi maraqları və digər tərəfdən kapital ixracından çirkli pulların yuyulması vasitəsi kimi amilləri də nəzərə almaq vacibdir. Dövlətin siyasətinin də məhz bu faktorları nəzərə alması milli iqtisadiyyat üçün böyük gəlir gətirir. Dövlətin milli maraqlarına cavab verməyən və xarici geosiyasi alət olan kapital idxalının qarşısının alınmasında daxili gömrük siyasəti, çirkli pulların yuyulma vasitəsi kimi istifadə

olunan kapital ixracına qarşı dövlətin mübarizəsi, beynəlxalq gömrük təşkilatı, sazişi və ümumiyyətlə şəbəkəsi effektiv edilməlidir.

İEO yeni satış bazarların axtarılması, malların rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması, istehsal xərclərinin aşağı düşməsi, mənfəətin artması məqsədilə digər ölkələrdə investisiya qoyuluşlarını tətbiq edirlər. Belə ki, kapital qoyuluşlarının İEO axmasının səbəblərinə gəldikdə isə, bu ölkələrdə istehsal şərtlərinin əlverişli olması, maliyyə vəsaitinin azlığı səbəbindən istehsal sahələrinin beynəlxalq səviyyədə inkişaf etdirilə bilməməsi, işçi qüvvəsinin ucuzluğu, mənfəət normasının çox olması iri biznes strukturlarını göstərilən ölkələrə yatırımlar etməyə cəlb edir.

Hazırda Respublikamız kapital idxal edən ölkə olsa da, gələcəkdə vəziyyətin dəyişməsi üçün perspektiv imkanlar mövcuddur. Müstəqilliyin ilk illərində yeni texnologiyaların tətbiqi, daha çox xərc tələb edən sənaye sahələrinin yaradılması üçün daxili ehtiyatlar kifayət etməirdi. Ona görə də iqtisadiyyatın bütün sahələrinə, ilk növbədə isə neft sahəsinə iri həcmli xarici investisiya cəlb edilmişdir. Nəticədə ölkəmizin neftdən gələn gəlirləri ildən-ilə artmışdır. Bu məqsədlə yaradılan Dövlət Neft Fondunun vəsaitlərini düzgün istiqamətləndirməklə Azərbaycan gələcəkdə potensial kapital ixracatçısına çevrilə bilər. Beynəlxalq Valyuta Fondunun hesablamalarına görə yaxın 20 ildə Azərbaycan hökumətinin neftdən gələn ümumi gəlirləri 200 mlrd.ABŞ dollarından çox olacağı göstərilir. Bu isə vəsaitlərin ölkəmizin kapital ixracatçısına çevrilməsi üçün şərait yaradır. Kapitalın xaricə hansı formada hərəkəti isə dünya iqtisadiyyatında baş verən proseslərə uyğun olaraq orta və uzun müddətli strategiya əsasında həyata keçiriləcəkdir. Hal-hazırda ölkəmiz Türkiyə, Rumıniya, Ukrayna və s ölkələrə kapital ixrac edir.

Milli iqtisadi maraqlara uyğun tənzimlənən ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına açıq şəkildə inteqrasiyası daha effektivdir. Bu cür tənzimlənmə ilə ölkə iqtisadiyyatı beynəlxalq iqtisadi sistemə uzunmüddətli inteqrasiyanı qısa bir müddətdə keçməklə iqtisadiyyatın sürətli inkişafını təmin edir. Yəni yerli istehsal sahələrinə dövlət tərəfindən verilən uzunmüddətli kreditlər, birbaşa və dolayı subsidiyalar vasitəsilə müdafiə metodundan istifadə etməsi ilə xarici ticarət

azaldılır. Azad ticarət nəticəsində ölkə daxilində formalaşan qiymətlər dünya qiymətlərinə uyğunlaşdığından dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi təmin olunur⁵.

Ölkədə daxili bazarın, milli iqtisadiyyatın inzibati tənzimlənmə metodlarından daha çox istifadə etməklə qorunması öz növbəsində xarici ticarət əlaqələrinə də mənfi təsir göstərir. Ölkədə xarici ticarətin azaldılmasında əsas məqsəd sahibkarlığın və yerli istehsalın kənar təsirlərdən qorunmasıdır. Belə ki, əsas məqsəd milli iqtisadiyyatın qorunması nəticəsində məhz yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması ilə dünya bazarına inteqrasiya oluna bilməsi, büdcə daxilolmalarının çoxaldılması və ölkəyə valyutanın gətirilməsinə şərait yaratmaq lazımdır.

Respublikanın xarici ticarət əlaqələrinin formalaşmasında dövlətin vahid iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi olan milli iqtisadiyyatın və xarici əlaqələrin tənzimlənməsini nəzərdə tutan gömrük siyasəti tətbiq edilir. Belə ki, gömrük siyasəti bilavasitə xarici iqtisadi siyasətin tərkib hissəsidir. Bundan əlavə xarici iqtisadi siyasət ölkənin bütün valyuta hərəkətini, ticarət əlaqələrini, kapital qoyuluşlarını nəzərdə tutduğu halda, onun tərkib hissəsi olan gömrük siyasəti isə təkcə gömrük sərhədindən keçirilən bu qəbildən olan ehtiyatların tənzimlənməsini əsas prioritet vəzifə kimi qarşıda durur.

Dünya ölkələrinin beynəlxalq münasibətlər sistemində müstəqil dövlət kimi yeni daxil olan respublikamız da öz milli iqtisadiyyatının formalaşdırılmasında və tənzimlənməsində ardıcıl olaraq gömrük siyasəti yeridir. Azərbaycanın gömrük siyasətinin əsas məqsədi aşağıdakılardan ibarətdir:

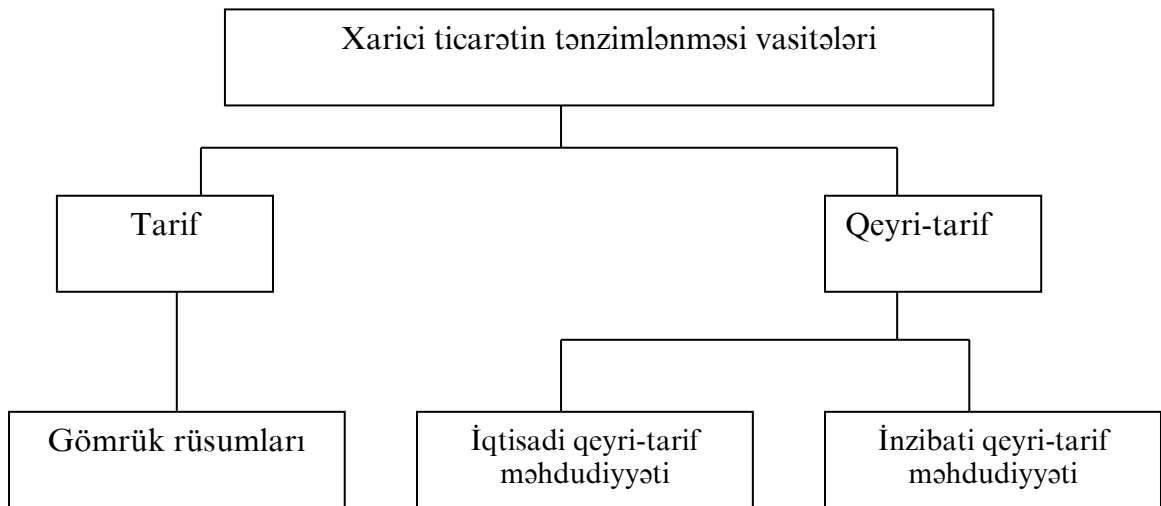
1. Respublikanın gömrük ərazisində gömrük nəzarəti və əmtəə dövriyyəsinin tənzimlənməsi vasitələrindən daha effektiv istifadənin təmin edilməsi.
2. Respublikanın daxili bazarının qorunmasının təmin edilməsi.
3. Ölkə iqtisadiyyatının inkişafının stimullaşdırılması.
4. Respublikanın iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması.
5. Respublikanın iqtisadi siyasətindən irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsinə kömək edilməsi və digər məqsədlər.

⁵ Məmmədov N., Bərxudarov M. İqtisadi təhlükəsizlik. Dərslik. Bakı, «İqtisad Universiteti», 2006. s.256

Ölkədə gömrük siyasətinin müəyyənləşdirilməsi və həyata keçirilməsi qanunvericilik, icra, məhkəmə hakimiyyətləri və bu işdə marağı olan sahibkarlıq və dövlət orqanlarının iştirakı ilə reallaşır. Ölkədə gömrük siyasətinin bilavasitə icra olunması isə gömrük orqanları tərəfindən reallaşdırılır. Gömrük orqanları ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etməklə, ticarət – iqtisadi münasibətlərdə gömrük tənzimlənməsi vasitələrinin tətbiqi ilə öz səlahiyyətləri daxilində valyuta nəzarətini həyata keçirir. Bundan başqa daxili bazarın qorunmasının reallaşdırılması ilə gömrük siyasətinin icra və formalaşdırılmasında yaxından iştirak edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, gömrük işinin əsas vəzifələrindən biri də iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması və xarici ticarət əlaqələrinin düzgün formalaşdırılmasını təmin etməkdir. Bu işdə ilk növbədə gömrük tənzimlənmə vasitələrindən – tarif və qeyri -tarif tənzimləmələrindən istifadə edilir :

Azərbaycanda xarici ticarət tənzimlənməsinin əsas vasitələri

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi vasitələri iki yerə bölünür: tarif və qeyri-tarif. Tarif və qeyri-tarif tənzimlənmə vasitələri ilə dövlət xarici ticarətin istiqamətini, həcmi müəyyənləşdirməyə nail olur. Bundan əlavə milli istehsalın stimullaşdırılaraq inkişaf etdirilməsinə səy göstərir. Bu

münasibətlərinin tənzimlənməsi üçün tarif və qeyri – tarif vasitələrindən istifadə olunması gömrük məcəlləsində konkret olaraq göstərilir. Gömrük rejimləri altında əmtəələrin, nəqliyyat vasitələrinin yerləşdirilməsi şərtlərində gömrük rüsumu, vergi və digər ödənişlərin ödənilməsi, tarif, iqtisadi siyasət tədbirlərinə riayət olunması isə qeyri-tarif tənzimlənməsini nəzərdə tutmaqdadır. Respublikamızda tətbiq olunan «Gömrük məcəlləsi», «Gömrük tarifi haqqında qanun», rejimlər, əmtəələrin sərhəddən keçirilməsi haqqında və AR-da ixrac-idxal əməliyyatları üzrə gömrük rüsumlarının dərəcələri, gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə alınan yığımların miqdarı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Nazirlər Kabinetinin qəbul etdiyi qanunlar, qərarlar və normativlər tarif və qeyri-tarif tənzimləmə vasitələrini göstərmək lazımdır.

1.2. Xarici iqtisadi siyasətin reallaşdırılması prosesində gömrük-tarif tənzimlənməsi və istehsalın stimullaşdırılması

Respublikanın sərhədləri üzərində iqtisadi nəzarətin həyata keçirilməsi zamanı tətbiq olunan gömrük-tarif tənzimlənməsinin əsas xüsusiyyətlərinin araşdırılması ilk öncə xarici iqtisadi fəaliyyətin təşkili və təmin olunma formalarının nəzərdən keçirilməsini təkidlə tələb edir. Ölkədə gömrük-tarif tənzimlənməsinin dövlətin xarici ticarət siyasətinə təsirinin əsas vasitələrindən biri hesab edilir. Xarici iqtisadi əlaqələrin köməyi ilə dövlət, bir tərəfdən özünün yerli iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına azad çıxışını təmin edirsə, digər tərəfdən ayrı-ayrı əmtəələrin idxalı və ixracına, eyni zamanda lisenziyalaşdırma, kvotalaşdırma və digər növ tədbirlərin həyata keçirilməsi yolu ilə özünün istehsalçıların maraqlarının qorunmasına, iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə xidmət edir. Bundan başqa insanların həyat və sağlamlığının qorunmasına yönəlmiş tədbirlər həyata keçirir, həmçinin dövlət büdcəsinin gömrük ödənişləri hesabına doldurulmasına xidmət göstərir.

Müasir dövrdə xarici iqtisadi fəaliyyət gömrük işi anlayışı ilə sıx əlaqəli olub, dövlətin gömrük sərhədindən əmtəələrin və nəqliyyat vasitələrinin

keçirilməsi şərtləri və faydaları ilə bilavasitə bağlı olan məsələləri özündə birləşdirir. Belə ki, xarici iqtisadi fəaliyyət dedikdə ticarət, müştərək səahibkarlıq, müxtəlif növ xidmətlərin göstərilməsi və beynəlxalq əməkdaşlıq, xarici iqtisadi əlaqələrin reallaşmasının, istehsal, təşkilati iqtisadi və operativ kommersiya üsullarının məcmusunu özündə birləşdirir.

İqtisadi ədəbiyyatda göstərilir: “Xarici iqtisadi əlaqələr dövlətlərarası təsərrüfat, ticarət və digər iqtisadi münasibətlərin formaları” başa düşülür. Xarici iqtisadi fəaliyyəti dövlətlərarası səviyyədə deyil, xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçıları adlanan ayrı-ayrı təsərrüfat subyektləri arasında həyata keçirilir. Belə ki, xarici iqtisadi əlaqələr makroiqtisadi tənzimlənmə səviyyəsinə aid edilir. Xarici iqtisadi fəaliyyət mikro (ayrı-ayrı firma və müəssisələr səviyyəsində) səviyyədə özünü göstərir. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələr beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdən səmərəli istifadə etmək məqsədilə digər dövlətlərlə ticarət iqtisadi, elmi-texniki əməkdaşlığın, həmçinin kredit və valyuta-maliyyə münasibətlərinin istiqamət, forma və metodlarını özündə cəmləşdirir. Dünya dövlətləri arasında xarici iqtisadi münasibətlər ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatları arasındakı təsərrüfat əlaqələri uzunmüddətli tarixi proseslər nəticəsində formalaşmışdır. Dünya ölkələri arasında iqtisadi münasibətlər sistemi özündə aşağıdakıları birləşdirir:

1. Xarici ticarət
2. Kapital ixracı
3. Beynəlxalq valyuta kredit münasibətləri
4. Elmi-texniki əməkdaşlıq
5. İşçi qüvvəsinin miqrasiyası

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, dövlətlər arasında iqtisadi əlaqələrin daim artması və genişlənməsi ümumdünya əmək bölgüsü və təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi ilə sıx əlaqədardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın heç bir ölkəsi xarici iqtisadi əlaqələr formalaşdırmadan öz milli iqtisadiyyatını qurub və inkişaf etdirə bilməz. Ona görə də beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin də təxminən 80-dən çoxu xarici ticarət əlaqələrinin payına düşür.

Göstərmək lazımdır ki, xarici iqtisadi fəaliyyət dövlətin bazar iqtisadiyyatı sferasına daxildir və müstəsna olaraq sahibkarlıq fəaliyyəti meyarları əsasında formalaşır. Rus alimi İ.Timaşenko xarici iqtisadi fəaliyyətin 4 əsas növünün olduğunu göstərir:

- a) Xarici ticarət fəaliyyəti
- b) İstehsal kooperasiyası
- c) Beynəlxalq investisiya əməkdaşlı
- d) Valyuta və maliyyə kredit

Dünya ölkələrinin beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində ölkələr dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların ticarət-siyasi tədbirlərinin həyata keçirilməsi prosesi ilə qarşılaşırlar. Dövlət xarici-iqtisadi fəaliyyətin inkişafında bu fəaliyyətin müəyyən sahə və obyektlərinə məqsədyönlü təsir göstərməklə mühüm rol oynayır. Xarici iqtisadi fəaliyyətə təsirlər xüsusi kompleks metodlar vasitəsi ilə həyata keçirilir. İqtisadi ədəbiyyatda onlar iki qrupa bölünür: iqtisadi və inzibati.

Ədəbiyyatda iqtisadi metodlar, əsasən gömrük tarifi rüsumları, müxtəlif vergilər, yığımlar, idxal depozitləri idxal edilən əmtəənin qiymətini yüksəldir və yerli analoji əmtəələrlə müqayisədə rəqabəti aşağı salır. İnzibati metodlar isə kəmiyyət məhdudiyyətləri, lisenziyalar, embarqo, texniki tədbirlər, gömrük əməliyyatları vasitəsilə birbaşa olaraq idxal edilən əmtəələrin daxili bazara idxalını məhdudlaşdırılması daxildir.

Dünya ölkələrində xarici ticarətin tənzimlənməsinin hər iki metodu arasında prinsiplial fərqlər vardır. İqtisadi vasitələrdən istifadə zamanı idxal edilmiş və yerli əmtəə arasında seçim hüququ istehlakçıya məxsusdur və bu qiymətdən, keyfiyyətdən asılı olur. İnzibati metodlardan istifadə əmtəənin çeşidini məhdudlaşdırmaqla üstünlüyü yerli əmtəənin istehlakçılarına verilməsinə səbəb olur.

Göstərmək vacibdir ki, xarici ticarətin tənzimlənməsinin vasitələrindən bir çoxu qeyri-tarif metodlarına aiddir. Qeyri-tarif metodları istehsalın genişləndirilməsinə, idxalın və ixracın strukturuna, həcminə və coğrafiyasına təsiri tarif metodlarından daha güclü təsir göstərmək imkanlarına malikdir. Belə ki,

qeyri tarif metodları dövlətin müasir ticarət siyasətinin tənzimlənməsinin bir çox vasitələrini özündə birləşdirir. Bu vasitələrdən bəzilərinin xarici-iqtisadi tənzimlənmə ilə birbaşa əlaqəsi olmasa da onların tətbiqi xarici ticarətə, xarici iqtisadi fəaliyyətə çox güclü təsir imkanına malikdir.

BMT tərəfindən qəbul olunmuş təsnifata görə xarici ticarətin tənzimlənməsinin qeyri-tarif metodları üç növə bölünür:

I- yerli istehsalın müəyyən sahələrini müdafiə etmək məqsədilə idxalın birbaşa məhdudlaşdırılmasına səbəb olan metodlar, II- idxalın lisenziyalaşdırılması, kvotalaşdırılması, antidempinq depozitləri, ixracın könüllü məhdudlaşdırılması, kompensasiya yığımları, minimal idxal qiymətləri sistemi . I növ bütün qeyri-tarif metodlarının 50 faizindən çoxunu özündə birləşdirir..

II növə idxalın birbaşa məhdudlaşdırılmasına yönəldilməyən və əsasən inzibati-bürokratik xarakterli əməliyyatlar aid edilir. Bunlar idxalı əsasən məhdudlaşdırır. Bu işdə gömrük formallığı, texniki standart formalar, standart və veterinar normalar, qablaşdırma və markalaşdırma tələbləri mütləq nəzərə alınır.

III növə idxalın birbaşa məhdudlaşdırılmasına və ixracın stimullaşdırılmasına yönəldilməyən tədbirlər daxildir. Burada ancaq dolayısı ilə məhz bu nəticələrə gətirib çıxaran metodlar aid edilir. Dünya ölkələrində idxalın birbaşa məhdudlaşdırılmasına aid olan daha geniş yayılmış qeyri-tarif metodları lisenziyalar və kvotaları göstərmək olar⁶.

Müasir qloballaşma şəraitində dünya ölkələrinin əksəriyyəti bu metodları bu və yaxud başqa formada istifadə edirlər. Ölkədə lisenziyalaşdırma sisteminə görə dövlət səlahiyyətli idarə tərəfindən siyahıda göstərilən malların idxalı və ixracı ilə əlaqədar xarici ticarət əməliyyatlarının aparılmasına yalnız icazə verir.

Dünya dövlətlərində tətbiq edilən lisenziyalaşdırma öz forma və əməliyyatlarına görə çox müxtəlifdir. Belə ki, lisenziyalar 2 yerə bölünür : ümumi və birdəfəlik lisenziyalar. Ölkədə ümumi lisenziyalar siyahısı göstərilən mallar üzrə müəyyən edilmiş zaman ərzində idxal və ixrac əməliyyatlarına imkan verir.

⁶ Токмаков В.В Состав расходов,учитываемых при налогообложении прибыли М 2003, сәh 410

Belə ki, birdəfəlik lisenziyalar müəyyən edilmiş həcmdə, həm də müəyyən edilmiş dövlətdən müvafiq gömrük məntəqəsindən keçirmək şərti ilə əmtəənin idxalına və ixracına icazə verir. Lisenziyalaşdırmanın tətbiq edilməsi dünya ölkələri səviyyəsində razılaşdırılmış normalara uyğun olaraq verilir..

Hal-hazırda dünya ölkələrində inzibati tənzimləmə metodlarının tətbiq edilməsinin azaldılması meyl özünü göstərir.

Belə ki, ölkədə qeyri-tarif metodlar müstəsna hallarda və əsasən yerli iqtisadiyyatı müdafiə məqsədi ilə tətbiq edilir. Bundan əlavə qeyri-tarif metodları içərisində standartlar da böyük rol oynayırlar. Adətən standartlar yerli əhalinin sağlamlığının və təhlükəsizliyinin qorunması məqsədi ilə tətbiq edilir.

Belə bir vacib məsələni vurğulamaq lazımdır ki, idxal vergiləri adətən, ölkə sərhəddini keçərkən tətbiq edilir. Bu cür vergilərə gömrük sənədlərinin rəsmiləşdirilməsi ilə əlaqədar mallara gömrük baxışının keçirilməsi, keyfiyyətin yoxlanılması, statistik fitosanitar, port və s. aid etmək olar edilir. Gömrük praktikasında idxal depoziti o deməkdir ki, idxalçının xarici əmtəəni almamışdan əvvəl öz bankına yerli və xarici valyuta ilə girov qoymasıdır. Qoyulan depozitin məbləği idxal edilən əmtəənin dəyərindən asılıdır.

Göstərilənlərdən əlavə qeyri - tarif metodları kimi bir sıra inzibati bürokratik maneələri də göstərmək vacibdir.

Hal-hazırda qloballaşan dünyada xarici ticarətin tənzimlənməsinin klassik aləti gömrük tarifləri hesab edilir. Gömrük tarifləri öz fəaliyyət xarakterinə görə iqtisadi metodlara aid olunur. Gömrük tarifi müəyyən dövlətə idxal, bəzən isə ixrac edilən əmtəələrə tətbiq olunan gömrük rüsumlarının sistemləşdirilmiş siyahısıdır. Gömrük rüsumu vergi funksiyasını yerinə yetirir və dövlətin gömrük sərhəddini keçən əmtəələrə, nəqliyyat vasitələrinə tətbiq olunur. Bütün bunlar isə xarici ticarət dövriyyəsinin həcminə və strukturuna güclü təsir gücünə malikdir.

Göstərmək lazımdır ki, gömrük tarifləri xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin əsas vasitələrindən biridir və yerli istehsalçıların xarici rəqabətdən qorunmasında müstəsna rol oynayır. Bütün bunları isə sxem şəklində aşağıdakı kimi vermək olar.

Ölkədə ticarət siyasəti vasitələrinin təsnifatı

Metodlar		Ticarət siyasətinin vasitələri	İstiqaməti	
Tarif metodu	Tarif	Gömrük rüsumları Tarif kvotası		İdxala İdxala
	Kəmiyyət	Kvotalaşdırma Lisenzialaşdırma «Könüllü» məhdudlaşdırma	İxracə İxracə	İdxala İdxala
Qeyri tarif metodu	Gizli	Dövlət alqısı Yerli komponentlərin olması tələbləri Texniki maneələr Vergi və yığımlar		İdxala İdxala İdxala İdxala
	Maliyyə	Subsidiyalar Kreditləşdirmə Dempinq	İxracə İxracə İxracə	

Qeyd olunmalıdır ki, gömrük rüsumları dünya ölkələrində dövlət büdcəsinin əsas gəlir mənbəyidir. Gömrük tarifləri əsasən ölkə səviyyəsində tətbiq edilir. Belə bir faktı göstərmək lazımdır ki, iqtisadi qruplaşma daxilində bir neçə ölkə tərəfindən tarif siyasətinin qəbul edilməsi vahid gömrük ittifaqının yaranmasına gətirib çıxarır.

Gömrük ittifaqlarında gömrük tarifləri bütün üzv ölkələr üçün vahid xarici ticarət tənzimlənməsi mexanizminin formalaşdırılması məsələsini qarşıda qoyur. Buna misal olaraq vahid gömrük ittifaqında vahid gömrük tarifi ilə birləşmiş Avropa İttifaqını göstərmək kifayətdir.

Dünya ölkələrində gömrük rüsumlarının özləri də müxtəlifdir.

Belə ki, onlar aşağıdakı lara bölmək olar:

1. Advalor- tətbiq olunduğu əmtəənin gömrük dəyərindən faizlə müəyyən edilir;
2. Spesifik -tətbiq olunduğu əmtəənin sayına, həcminə görə tətbiq edilir;
3. Qarışıq əmtəəyə həm advolar, həm də spesifik rüsum tətbiq edilir.

Ölkədə tətbiq edilən gömrük rüsumlarının növləri

Yığılma üsuluna görə	Spesifik	Advolar	Qarışıq
Xarakterlərinə görə	Mövsümi	Antidempinq	Kompensasiya
Tətbiq edilmə	İdxal	İxrac	Tranzit
Obyektinə			
Mənşəyinə görə	Avtonom	Konvesion	Preferens
Dərəcələrin tipinə görə	Daimi	Dəyişən	
Hesablama üsuluna görə	Nominal	Səmərəli	

Qeyd etmək lazımdır ki, advolar rüsumun müsbət cəhəti odur ki, qorunma səviyyəsi sabit olur. Belə ki, bu zaman təkcə büdcənin gəlirləri dəyişir. Advolar gömrük rüsumunun zəif cəhəti, əmtənin gömrük dəyərinin təyin etmək məsələsi ilə bağlıdır. Bundan başqa əmtənin qiyməti bir sıra iqtisadi və inzibati amillərin təsiri ilə tərəddüd edir. Bu isə sui istifadəyə səbəb olur. Belə ki, advolar gömrük rüsumlarının tətbiqi qiymətləndirmənin subyektivliyindən xeyli asılıdır.

Dünya praktikasında spesifik rüsumlar standartlaşdırılmış əmtələrə tətbiq edilir və müəyyən üstünlüklərə malikdir. Belə ki, spesifik rüsumlar vasitəsi ilə gömrük müdaxiləsinin səviyyəsi qiymətlərin dəyişməsindən çox aslıdır. Məsələn, bir idxal olunan avtomobilə təyin edilən 2000 dollar məbləğində spesifik gömrük rüsumu qiyməti 9000 ABŞ dolları olan avtomobilin dəyərinin 13,5 ABŞ dollarını təşkil etdiyindən onun idxalını daha çox məhdudlaşdırır. Yəni idxal qiyməti yüksəldikcə spesifik rüsumların yerli istehsalı qorumaq səviyyəsi aşağı düşür.

Tədqiqatlar göstərir ki, tətbiq olunma obyektinə görə rüsumlar idxal, ixrac və tranzit rüsumlarına formasında özünü göstərir.

Ölkədə idxal rüsumları - idxal olunan əmtələrə ölkənin daxili bazarına buraxılması zamanı tətbiq edilir. Bundan əlavə milli istehsalçıların xarici rəqabətdən qorunmasında müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Tətbiq edilən İxrac rüsumları - ixrac olunan mallara dövlətin gömrük sərhədini keçərkən tətbiq olunur. Belə rüsumlar müstəsna hallarda tətbiq olunur.

Bu rüsum növü ixracı məhdudlaşdırmaq və büdcəni doldurmaq məqsədilə tətbiq edilir.

Tranzit rüsumlar isə dövlətin ərazisindən tranzitlə keçən mallara tətbiq edilir.

Tədqiqatlar göstərir ki, xarakterinə görə isə rüsumlar 3 növə bölünür:

I. Mövsümi rüsumlar. Mövsümi xarakterli əmtəələrə xarici ticarətin operativ tənzimlənməsi zamanı tətbiq edilir. Bu rüsumlar əsasən bir neçə ay fəaliyyət göstərir. Ölkədə həmin əmtəələrə tətbiq olunan adi rüsumlar öz fəaliyyətini dayandırır.

II. Antidempinq rüsumları. Respublikaya qiyməti ixrac olunduğu dövlətdəki normal dəyərindən aşağı olan məhsulların idxalı zamanı tətbiq olunur.

III. Kompensasiya rüsumları- əsasən mövsümi tətbiq olunur. Bu zaman onların istehsalında birbaşa və dolayısı ilə subsidiyalardan istifadə edilir. Bu isə oxşar əmtəələrin yerli istehsalçılara zərər gətirir.

Dünya praktikasında öz mənşəyinə görə rüsumlar aşağıdakı qruplara bölünür:

I. Avtonom rüsumlar- dövlətin hakimiyyət orqanlarının birtərəfli qərarına əsasən tətbiq edilir. Belə ki, gömrük tarifləri onu tətbiq edən dövlətin parlamenti tərəfindən qəbul edilir. Bundan əlavə konkret gömrük rüsumları dərəcələri isə müəyyən idarə tərəfindən müəyyən olunur.

II. Konvensiyon rüsumlar-dövlətlər arasında ikitərəfli və çoxtərəfli razılaşmalar əsasında tətbiq olunur. Buna aid tariflə və ticarət haqda baş saziş və ya gömrük ittifaqı haqda razılaşma sazişlərini göstərmək olar.

III. Preferensial rüsumlar- dünyanın inkişaf etməkdə olan ölkələrindən inkişaf etmiş ölkələrə ixrac edilən əmtəələrə tətbiq edilir. Bunlar əsasən güzəştli gömrük rüsumuna tətbiq olunur.

Dünya ölkələrində preferensial rüsumların məqsədi inkişaf etməkdə olan ölkələrdən ixracı genişləndirməklə bu ölkələrdə iqtisadi inkişafa təsir göstərməkdir. Dünyada 1917-ci ildən Ümumi preferensiya sistemi fəaliyyətdədir. Bunun məqsədi isə inkişaf etmiş ölkələrdən inkişaf etməkdə olan ölkələrə ixrac edilən hazır əmtəələrə tətbiq edilən rüsumların əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salınmasıdır.

Praktikada dərəcənin növlərinə görə rüsümlər iki hissədən ibarətdir:

I. Daimi inzibati-idarəçilik orqanları tərəfindən təyin olunmuş və şəraitindən asılı olmayaraq dəyişməyən gömrük tarifi dərəcələri. Praktikada dünyanın çox ölkələri daimi gömrük tarifi dərəcələrini tətbiq edirlər.

II. Dəyişən. Bu cür dəyişən gömrük tarif dərəcələri müxtəlif səbəblər zamanı tətbiq edilir. Qərbi Avropada vahid kənd təsərrüfatı siyasəti çərçivəsində tətbiq edilən gömrük tarifini buna misal göstərmək olar.

Təcrübədə hesablama üsuluna görə gömrük rüsümləri nominal və səmərəli növlərdən ibarətdir :

Tətbiq edilən nominal rüsümlər dedikdə gömrük tarifində göstərilən tarif dərəcələridir.

Səmərəli rüsüm isə son məhsula tətbiq edilən rüsümlərin real səviyyəsini göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, Gömrük-tarif və qeyri-tarif tənzimlənməsinin mahiyyətini müəyyən etməklə tarif siyasətinin ölkənin iqtisadi inkişafında oynadığı rolu araşdırmaq lazımdır.

Hal-hazırda, Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri dünya təsərrüfatı əlaqələrinin qloballaşması və regionallaşması meyli istiqamətində inkişaf edir. Belə ki, respublikamızın iqtisadiyyatı onun xarici iqtisadi əlaqələrilə xeyli bağlıdır. Respublikamız bu günkü rəqabət üstünlüyünə əsaslanan və milli iqtisadiyyatın zəif cəhətlərini nəzərə almaqla milli-iqtisadi inkişaf strategiyasını həyata keçirir. Hazırda yeni iqtisadi şəraitdə respublikamızın xarici ticarət modelinin istehsal-sərmayə-ticarət xarakterli model şəklində formalaşdırılması zəruridir»⁷.

Hal-hazırda respublikamızın xarici iqtisadi siyasətində ikinci istiqamət, milli iqtisadiyyatın xarici rəqabətdən qorunma məsələsidir. Burada idxal gömrük rüsümlərinin dəyişməsi ilə investisiyaların cəlb edilməsi üçün səmərəli iqtisadi mühitin yaradılması lazımdır. Bu hal-hazırda ölkəmizin qarşısında duran ən mürəkkəb məsələlərdən biri olmuşdur. Onu da göstərmək lazımdır ki, dövlətimiz bu vəzifələri də müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmişdir.

⁷ Əhmədov M.M. Azərbaycanın xarici ticarət modelinin konseptual məsələləri: 2002-ci ildə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin büdcə təyinatlı elmi-tədqiqat işlərinin yekununa həsr edilmiş elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, İqtisad Universiteti. 2003, s.401-402

Respublikamızın xarici-iqtisadi siyasətinin bir istiqaməti də ticarət-iqtisadi əlaqələrdə beynəlxalq və regional prioritetlərin müəyyən edilməsidir. Azərbaycanın başqa ölkələrlə xarici ticarətində üç başlıca geoiqtisadi prioritet mövcuddur:

1. MDB ölkələri ilə əməkdaşlıq məsələsi
2. İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının üzvləri ilə əməkdaşlıq. Belə ki, İran və Türkiyə ilə əməkdaşlığa daha da üstünlük verilməsi;
3. Avropa dövlətləri pe, Amerika və Yaponiya ilə perspektiv əsasda əməkdaşlığın genişləndirilməsi.

Azərbaycanın xarici ticarət iqtisadi əlaqələrinin regional əməkdaşlıq səviyyəsində inkişaf etdirilməsi də öz növbəsində bu əməkdaşlığın həyata keçirilməsinin səmərəli mexanizmini ortaya qoyur.

Bu işdə respublikanın dünya bazarı ilə qarşılıqlı əlaqələrinin sərbəstləşməsi dövründə onun xarici iqtisadi ticarət siyasətinin həyata keçirilməsinin əsas amili gömrük tarifidir. Respublikada gömrük xidməti, ölkənin bazar iqtisadiyyatına istiqamətlənməsi prinsiplərinə əsaslanmaqla təşkil edilmişdir. Bu məqsədlə ölkədə gömrük xidmətinin formalaşmasında gömrük işi haqqında qədim təcrübəyə malik olan inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən istifadə etmək lazımdır.

Hal-hazırda respublikanın xidməti hərtərəfli xarakter daşıyaraq çoxfunksiyalı olub xarici ticarətə gömrük nəzarətini və sənədləşdirməni yüksək səviyyədə icra edir.

Ölkə iqtisadiyyatının optimal strukturu, respublika iqtisadiyyatının vəziyyəti, onun dünya iqtisadiyyatındakı mövqeyi ilə müəyyən edilir. Belə ki, respublikada istehsalın və istehlakın səmərəliliyinin yerli struktur xüsusiyyətləri, onun iqtisadi inkişaf səviyyəsi, həmçinin digər obyektiv və subyektiv amillərin təsiri xarici ticarətin tənzimlənməsi sisteminə hərtərəfli və sistemli yanaşmanı qarşıya qoyur.

Belə ki, yerli iqtisadiyyat xarici iqtisadi əlaqələr sisteminə son dərəcə zəifdir. Xarici iqtisadi sərbəstləşmə şəraitində isə bu proses daha da inkişaf edir.

Bundan başqa, keçmiş Sovetlər İttifaqı ilə yaradılmış təsərrüfat əlaqələri MDB çərçivəsində iqtisadi inteqrasiyanın yeni keyfiyyətlə inkişafını qarşıya qoyur.

Deyilənlərdən əlavə respublikamız inkişaf etməkdə olan digər dövlətlər kimi iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsi, dünya təsərrüfat əlaqələri sistemində inteqrasiya məsələlərini eyni zamanda həll edilməsi məsələləri ilə bağlıdır.

Sonda onu demək lazımdır ki, respublikamızda istehsalın texnologiyası səviyyəsinin yüksəlməsinə və dünya bazarında rəqabətə davamlı yerli istehsal komplekslərinin yaranmasına şərait verən sahələrin yenidən qurulması prosesi həyata keçirməlidir.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, beynəlxalq rəqabətdə hər bir ölkənin strategiyasının reallığı əlverişli iqtisadi zəminə əsaslanmalıdır. Belə ki, respublikamız özünün əsas səciyyəvi cəhətlərini nəzərə alaraq inkişaf strategiyasını seçməlidir. Bu baxımdan iqtisadi inkişafın hazırkı mərhələsində Azərbaycanın gələcək dövrü üçün ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi olduqca zəruridir.

Ölkəmizdə xarici ticarətin tənzimləmə sisteminin yaranmasında digər xüsusiyyət inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatına malik dövlətlərdə müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərən oxşar sistemlərin öyrənilməsi, onların üstün cəhətlərinin respublikamızda tətbiq edilməsi olduqca vacibdir.

Respublikamızın inkişaf etməsi, onun əhalisinin rifahının yüksəldilməsini təmin edən xarici ticarət dövriyyəsinin artması, yerli iqtisadiyyatın yüksəlməsi olduqca vacibdir. Bundan başqa respublikanın dünya təsərrüfat əlaqələri sistemində üzvü surətdə daxil edilməsi bütövlükdə nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə sıx bağlıdır.

Belə ki, ölkədə dinamik inkişaf ilə artan büdcənin gəlirlər hissəsinin formalaşdırılmasında fiskal siyasət həyata keçirən gömrük xidmətinin xüsusi çəkisi artan sürətlə inkişaf edir. Respublikanın xarici ticarət siyasətindəki dəyişikliyə baxmayaraq illər boyu yığılan gömrük rüsum və vergilərin artması bilavasitə xarici ticarət əlaqələrinin həcmilə bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, əvvəllər xarici ticarət əməliyyatları bütün sahələri əhatə etməklə əsasən fiskal yönümlülüüyü ilə fərqlənirdisə, hazırda ölkədə həyata keçirilən idxalı əvəzetmə,

daxili bazarın qorunması, ixracın stimullaşdırılması siyasəti nəticəsində get – gedə xarici ticarət əməliyyatlarının həcmi müəyyən növ yerli istehsal əmtəələrinə əks olan əmtəələr üzrə azalır. Belə ki, idxal əmtəələrinin strukturu hazır məhsullardan xammal və istehsal avadanlıqlarına doğru dəyişir ki, bu da öz növbəsində yerli istehsalın inkişafına təkan verir.

Yerli istehsal maddi, qeyri maddi və xidmət istehsala bölünür. Hal-hazırda dünya iqtisadiyyatının inkişafında əsas tendensiyalardan biri də odur ki, qlobal ümumi daxili məhsulun formalaşmasında nisbət xidmət sahəsinin xeyrinə dəyişir. Bu iqtisadi qanunauyğunluq respublikamızın iqtisadiyyatında da özünü göstərir. Burada istehsalın ümumiləşdirilmiş şəkildə strukturunun verilməsi məqsədəuyğun olardı.

1.3. İqtisadi artımın təmin edilməsində gömrük-tarif tənzimlənməsi sisteminin xüsusiyyətləri

Ölkədə iqtisadiyyatın, xüsusi olaraq xarici iqtisadi əlaqələrin təşkilində tarif metodları metodları müstəsna rol oynayır. Belə ki, tarif metodları xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin əsası hesab edilir. Tarif metodunun əsas vəzifələrindən biri də daxili bazarın və istehsalın xarici rəqabətdən qorunmasıdır. Ölkədə tarif tənzimlənməsi sistemində idxal rüsumları həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Dünya iqtisadi əlaqələr sistemində dünya dövlətlərinin gömrük-tarif sistemlərinin ümumi, oxşar və fərqli cəhətləri vardır. Respublikamızda gömrük-tarif tənzimlənməsi sisteminin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Belə ki, tətbiq edilən metod və vasitələrin çoxunda oxşarlıq vardır. Respublikamızda “Gömrük məcəlləsi”nə görə bir sıra gömrük rüsumları tətbiq olunur:

- 1) advalor - malların gömrük dəyərinə görə faizlə hesablanma.
- 2) spesifik-mal vahidinə görə müəyyən olunmuş dəyərlə hesablanan.
- 3) kombinə edilmiş-hər iki növü birləşdirməklə hesablanan.

Göstərilən rüsum növləri ilə yanaşı respublikada mövsümi və xüsusi rüsumlar da tətbiq edilir. Əmtəələrin ixracını və idxalını operativ tənzimləmək üçün bəzi əmtəələrə mövsümi rüsumlar tətbiq edilir. Bu zaman gömrük tarifində nəzərdə tutulmuş gömrük rüsumları stavkaları tətbiq olunmur. Mövsümi rüsumların fəaliyyət müddəti ildə altı aydır.

Ölkənin iqtisadi mənafeyini qorumaq üçün idxal edilən məhsullara müvəqqəti olaraq aşağıdakı xüsusi növ rüsumlar tətbiq edilir:

- 1) xüsusi rüsumlar;
- 2) antidempinq rüsumları;
- 3) kompensasiya rüsumları.

Ölkəmizdə xüsusi növ rüsumların formalaşması və tətbiqi qaydası Respublikanın qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir. Xüsusi rüsumlar bu hallarda tətbiq edilir:

1) Əmtəələr Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisinə bu qəbildən olan əmtəələrin yerli istehsalçılara ziyan vuran və ya ziyan vura biləcək kəmiyyətdə, şərtlərlə gətirildiyi təqdirdə müdafiə tədbirləri kimi tətbiq edilir

2) Başqa dövlətlərin və onların ittifaqlarının Azərbaycan dövlətinin mənafeyinə toxunan ayrışçılıq hərəkətlərinə cavab tədbiri kimi tətbiq olunur.

Ölkəmizdə antidempinq rüsumları idxal olunan malların qiyməti Respublika gömrük ərazisinə gətirildiyi anda ixrac olunduğu ölkədəki real dəyərindən xeyli aşağı olduqda, əmtəələrin yerli istehsalçılara ziyan vurduqda Respublikada onların istehsalının təşkilinə və ya genişləndirilməsinə maneçilik törədildikdə tətbiq olunur.

Respublikada kompensasiya rüsumları isə ölkə ərazisinə gətirilən məhsulların istehsalı və ya ixracı zamanı birbaşa və dolaylı subsidiyalardan istifadə olunduqda tətbiq edilir. Bundan başqa idxal bu qəbildən olan məhsulların yerli istehsalçılara ziyan vurduqda və ya bu hal istisna edilmədikdə, ölkədə bu məhsulların istehsalının təşkilinə və genişləndirilməsinə maneçilik törədildikdə tətbiq olunur.

Hal-hazırda Azərbaycana dünyanın 150-dən çox ölkəsindən əmtəə idxal olunur. Bu əmtəələrin əksəriyyəti Azərbaycanda istehsal olunan əmtəələrə oxşar

olan əmtəələrdir və ya istehlak təlabatı və keyfiyyəti baxımından ona uyğundur. Belə ki, iqtisadi cəhətdən əlverişli şəraitdə belə həmin əmtəələrin əksəriyyətinin Respublikada istehsalı mümkündür. Çox zaman idxal məhsulları yerli istehsal məhsullarına rəqabət yaradır. Belə məhsullara idxal gömrük rüsumları dünya və yerli xərclər, qiymətlər nisbəti nəzərə alınmaqla müəyyən edilməlidir. Bu isə əmtəə qrupları və növləri üzrə rüsum dərəcələrini differensiallaşdırmağa şərait yaradır.

Müasir qloballaşan dünyada xarici iqtisadi fəaliyyətin sərbəstləşməsi şəraitində gömrük rüsumları xarici iqtisadi fəaliyyətin əsas iqtisadi tənzimləyicisi rolunu oynayır. Belə ki, gömrük rüsumlarının köməyi ilə dövlət müvafiq məhsulların idxalını və ixracını həvəsləndirə və ya məhdudlaşdırma bilər. Bundan əlavə daxili istehsalçılarla onların xarici rəqibləri arasında bərabər iqtisadi şərait yarada, xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində müəyyən iqtisadi, elmi-texniki, ekoloji, valyuta-maliyyə siyasəti apara bilər. Göstərilənlərdən əlavə xarici iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin fəaliyyətini ümumdövlət və yerli maraq istiqamətinə yönəldir. Bu haqda görkəmli alman iqtisadçısı De.L.Erxardın fikri müstəsna rol oynayır. L.Erxard yazırdı: «Maddi rifah halının yüksək səviyyəsinin təmin edilməsinin ən səmərəli vasitəsi rəqabətdir. Çünki, o, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsində bilavasitə rolu olmayan bütün ünsürləri məhv edir. Ancaq rəqabət vasitəsi ilə sözün yaxşı mənasında mənfəətin və tərəqqinin sosiallaşmasına nail olmaq mümkündür»⁸.

Qeyd etmək lazımdır ki, gömrük rüsumlarının səviyyəsi o dövlətlərdə yüksək olur ki, həmin ölkələrdə iqtisadiyyat daha az rəqabətə davamlı olur, istehsala yerli xərclər nisbətən yüksək olur və məhsulun keyfiyyəti dünya standartlarından zəif olur.

Bu baxımdan inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sənaye məhsullarına daha yüksək idxal rüsumları tətbiq edilir. Sonda, inkişaf etməkdə olan dövlətlərdə yüksək idxal rüsumları onların sənayesini iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlərin rəqabətindən mühafizə olunur.

⁸ Л.Едхард. Благосостояние для всех. М., 1991, стр.13

Dünyanın inkişaf etməkdə olan ölkələrində xammal və materialların idxalı əsasən rüsumuz və ya aşağı rüsumla həyata keçirilir. Xammalın emalından alınmış əmtəələrə isə emala məruz qalma dərəcəsi asılı olaraq rüsum stavkaları müəyyən edilir. Burada xammal emala daha çox məruz qaldıqca onun rüsum dərəcəsi yüksəlir.

Hal-hazırda ölkəmizdə yeni istehsal potensialı yaranıb. Belə ki, bəzi ərzaq məhsullarına tələbatın əsas hissəsi artıq daxili istehsal hesabına həyata keçirilir. İqtisadiyyatımızın yaxın tarixi gerçəkliyini əks etdirən bəzi rəqəmlərə diqqət verək. Əgər 2000-ci ildə ümumi idxalda ət və ət məhsulları 60,3 milyon dollar (və ya 5,9%) təşkil edirdisə, 2015-ci ildə 12,1 milyon dollar (və ya 1,2%) təşkil etmişdir. Yəni, Əgər 2000-ci ildə ət və ət məhsulları idxalı üçün təqribən 60,3 milyon dollar vəsait lazım olmuşdusa, 2016-cı ildə 12,1 milyon dollar az vəsait tələb olunmuş, həmin vəsait istehsalın genişləndirilməsinə, avadanlıq alınmasına, yeni istehsal sahələrinin inkişafına istiqamətlənmişdir. Başqa bir rəqəm, əgər 2000-ci ildə un, yarma idxalına 50,7 mln. dollar vəsait tələb olunurdusa, 2016-cı ildə cəmi 13,6 mln. dollar dəyərində, yəni 2000-ci ilə nisbətən 3,1 dəfə az un və yarma məhsulları idxal edilmişdir. Əksinə, 2000-ci ildə dənli bitkilərin idxalı 2016-cı ilə nisbətən 1,2 dəfə artmışdır. Bütün bu məsələlər ölkədə düzgün gömrük-tarif siyasətinin aparılması ilə bağlıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatı yolu ilə gedən respublikamız beynəlxalq əmək bölgüsündən, dünya təsərrüfat əlaqələrindən, beynəlxalq inteqrasiyadan kənar qala bilməz. Bu işdə beynəlxalq təşkilatların-Ümumdünya Ticarət Təşkilatı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Ümumdünya Gömrük Təşkilatı, Avropa İttifaqı, MDB və digər təşkilatların köməyi ilə həyata keçirilir. Beynəlxalq ticarətin tənzimlənməsində ÜTT müstəsna rol oynayır.

Respublikamızda fiskal siyasətin uğurla həyata keçirilməsində də gömrük tarif tənzimlənməsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Belə ki, respublikanın yerli iqtisadiyyatının müasir inkişaf mərhələsində dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasının əsas mənbələrindən biri gömrük rüsumları hesab edilir. Belə ki,

ölkədə tətbiq olunan gömrük rüsumları daim təhlil edilməli və konkret şəraitə uyğun olaraq çevik gömrük-tarif siyasəti yürüdülməlidir. Belə ki, bu yolla respublika iqtisadiyyatının inkişafını əsaslı şəkildə sürətləndirmək və inkişaf etdirmək mümkündür.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkə iqtisadiyyatının inkişafında son illər müsbət meyllər müşahidə edilir. Respublikada iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək məqsədi ilə əsas istehsal fondları ,yeni avadanlıq, yeni texnologiya və innivasiyalar tətbiq edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, əsas məsələlərdən biri mənəvi cəhətdən köhnəlmiş əsas fondların respublikaya gətirilməsi və gələcəkdə bir sıra vacib sahələrin zəruri avadanlıqlara, ehtiyat hissələrinə tələbatı respublikanın milli iqtisadiyyatı hesabına ödənilməsi zəruridir. Artıq bu istiqamətdə müəyyən işlər görülür. Ölkədə gömrük tarif tənzimlənməsindən onların qorunması üçün istifadə olunmalıdır. Respublikada xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi istiqamətində başlanmış bu uğurlu siyasət davam etdirilir. Bu məqsədlə iqtisadiyyatın bütün sahələri diqqət mərkəzində saxlanılır. Gömrük rüsumlarına yenidən baxılması dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyətdən formalaşan gəlirlərinin artırır. Belə ki, gömrük rüsumlarına yenidən baxılmasında fiskal qiymətləndirmə xüsusi rol oynayır. Məhz gömrük idxal rüsumlarının tarif stavkalarının dəyişdirilməsi ilə bağlı onun gəlirlərinin necə dəyişəcəyində dövlətin marağı var. Başqa sözlə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində gömrük xidmətinin işinin qiymətləndirilməsində fiskal yanaşma mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ölkədə yeni büdcə gəlirlərində gömrük xidmətləri üçün proqnoz tapşırığı müəyyən edilir. Bunlar ölkədə gömrük siyasəti hazırlanmasında özünü tam doğrultmasa da, olduqca vacib məsələdir. Belə bir faktı vurğulamaq olar ki, inkişaf etməkdə olan. ölkələrdə dövlət büdcəsinin idxaldan asılılığı qanunauyğunluq kimi izah edilir.

Azərbaycanda düzgün gömrük siyasəti həyata keçirilməsi istiqamətində mühüm işlər aparılır və bu iş dünya təcrübəsinə uyğun olaraq davam etdirilir. Respublikamızda prioritet sahələrin inışafı üçün ilk növbədə şərait yarandıqca, düşünülmüş və əsaslandırılmış şəkildə istehsalçıların təklifləri, istehsal və satış imkanları nəzərə alınır. Belə ki, idxal olunan hər hansı bir məhsula yüksək tarif

dərəcələri tətbiq edilməsi ilə bağlı iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmamış müraciətlər meydana çıxır. Tədqiqatlar göstərir ki, həmin məhsul əhalinin illik istehlak tələbatının çox cüzi bir hissəsini ödəyir. Başqa tərəfdən isə həmin əmtəənin rəqabətdavamlılığı və keyfiyyəti aşağıdır və onun istehsalına yerli xərclər xarici normalardan yüksək olur.

Respublikada hal-hazırda yüksək tarif dərəcəsi tətbiq etməklə idxalın qarşısını almaq olmaz. Respublikada əgər dövlət həmin addımı atarsa süni surətdə qiymətlər qalxar və inflyasiya prosesi baş verər.

Hal-hazırda beynəlxalq təşkilatlar respublikamızı proteksionizmdə, yəni idxal rüsumlarının yerli və dünya qiymətləri arasında olan fərqdən yüksək qoymaqla tənqid edirlər. Belə ki, xarici ticarətə rüsum maneələri yaratmaqda təqsirli hesab edirlər. Bundan başqa inkişaf etməkdə olan ölkə kimi, bizim bazarda inkişaf etmiş ölkələrin maraqları var və bu maraq beynəlxalq təşkilatların köməyi ilə reallaşdırılır. Digər tərəfdən, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, büdcənin idxaldan asılılığı və daxili bazarın qorunması zərurəti qalır.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün geniş təkrar istehsalın əsas elementlərindən biri XİF-dir. Hazırda gənc dövlətlərin iqtisadi inkişafının sürətlənməsini, bəzən isə ləngiməsini şərtləndirən faktorlardan biri XİF-in təşkili məsələsidir.

Müasir qloballaşma şəraitində inkişaf etməkdə olan dövlətlər içərisində bəziləri artıq xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində çox böyük nailiyyətlər əldə ediblər. Bu ölkələrdən biri də Azərbaycandır. Burada XİƏ-in yenidən qurulması və yerli maraqlara uyğun xarici ticarətin inkişaf etdirilməsi işində müəyyən müsbət dəyişikliklərə nail olunub. Son illərdə qəbul edilmiş “Strateji yol xəritəsində” göstərilir ki, respublikamızda son illərdə sosial – iqtisadi islahatların gedişi göstərir ki, bu proses kəskin geosiyasi və geoiqtisadi mübarizə şəraitində həyata vəsiqə alır.. Burada yerli maraqlara uyğun xarici ticarətin yenidən qurulması, xarici iqtisadi əlaqələrin iqtisadiyyata təsirinin diqqətlə öyrənilməsi olduqca vacibdir.

Beynəlxalq bazarda öz maraqlarının qorunmasında respublikamızın iştirakının vacib beynəlxalq – hüquqi formalarından biri onun beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarla əlaqələridir. Belə ki, həmin təşkilatlarla əməkdaşlığın xeyirli tərəfləri vardır.

Beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın əsas məqsədləri müəyyən xammal növləri ilə ticarət üzrə bazarların sabitliyinin təmin edilməsidir. Burada xammal istehsalçısı dövlətlərinin maraqlarının qorunması əsasdır.

Respublikamızın xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığının digər əsas formalarından biri də regional iqtisadi inteqrasiya sahəsində əməkdaşlıqdır.

Hal-hazırda regional iqtisadi inteqrasiya blokları daxilində respublikamızın regional əməkdaşlığının əsas istiqaməti- qarşılıqlı ticarətin sərbəstləşməsi və xarici ticarətin stimullaşdırılmasıdır. Belə ki, beynəlxalq hüququn çox vacib aktları əsasında respublikamızla regional səviyyədə əməkdaşlıq edən dövlətlərin ticarət münasibətlərinin yaxşı özülü var. Belə ki, bu sahədə sonrakı illərdə xeyli yeni kontraktlar imzalanmışdır.

Respublikamızın 30 oktyabrda Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xəttinin istifadəyə verilməsi ticarət əlaqələrinin inkişafında mühüm rol oynayacaq. Bu xətlə hər il 1-3 milyon sərnişin, 6-17 milyon ton yük daşınacaq. Bu isə ticarət əlaqələri üçün güclü təkan olacaq

Bundan başqa MDB ölkələri ilə əməkdaşlığının təhlilinə gəldikdə isə, Azərbaycan xarici ölkələrlə ticarətin tənzimlənməsi üzrə bir sıra kontrakt imzalamışdır. Azərbaycanla Rusiya Federasiyası, Qazaxstan, Özbəkistan, Gürcüstan, Moldova, Ukrayna və başqa dövlətlərlə ticarət mübadiləsi üzrə tədbirlər haqqında kontraktları göstərmək olar.

MDB ölkələrinin dövlətlərarası iqtisadi əməkdaşlığının hüquqi tənzimlənməsi üzrə tədbirlər həm çoxtərəfli, həm də ikitərəfli əsas üzərində həyata keçirilir. Belə ki, çoxtərəfli aktlara gəldikdə isə, onu qeyd etmək lazımdır ki, Minsk sazişindən və Alma – Ata bəyannaməsindən sonra iqtisadi əməkdaşlıq məsələlərinin şərh edildiyi çoxtərəfli sənəd MDB-nin Nizamnaməsi (1993) olmuşdur. Bu sənəd

MDB-nin ali orqanının – Dövlət başçıları şurasının (Moldova, Türkmənistan və Ukraynadan başqa) qərarı ilə qəbul edilmişdir. Sənəd iştirakçı – dövlətlər tərəfindən ratifikasiya olunma və BMT Katibliyində BMT nizamnaməsinin 102 -ci maddəsinə uyğun qeydiyyatla alınma ilə şərtlənən beynəlxalq saziş əhəmiyyəti verilmişdi. Sənəddə MDB –nin məqsədləri və prinsipləri göstərilir:

1. ümumi iqtisadi məkan çərçivəsində iştirakçı – dövlətlərin hərtərəfli və balanslaşdırılmış iqtisadi və sosial inkişafı;

2. dövlətlərarası kooperasiya və inteqrasiya;

3. qarşılıqlı sərfəli iqtisadi və elmi- texniki əməkdaşlığın inkişafı , inteqrasiya proseslərinin genişlənməsi labüddür.

Mövcud nizamnamənin ayrıca bölməsində iqtisadi, sosial və hüquqi sahələrdə əməkdaşlıq haqqında müddəalar vardır. Bundan əlavə investisiyaların həvəsləndirilməsi və qarşılıqlı qornuması, intellektual mülkiyyət hüquqlarının mühafizəsi, maliyyə – kredit siyasətinin koordinasiyası, iqtisadi – ticarət əlaqələrinin inkişafının təmin edilməsi.

Müstəqil Dövlətlər Birliyi çərçivəsində iqtisadi əməkdaşlığın təşkili formaları haqqında məsələlərin əks olunduğu nəzərdən keçirilən çoxtərəfli sənədlər onu tələb edir ki, MDB dövlətləri ilə cari xarici ticarət dövriyyəsi, iqtisadi əməkdaşlığa gəldikdə Respublikamızın kontrakt təcrübəsində müxtəlif sazişlər, o cümlədən iqtisadi – ticarət əlaqələrinin əsas prinsip və istiqamətləri üzrə sazişdən geniş istifadə edilir.

Hal-hazırda razılaşmalar iqtisadi əməkdaşlıq üzrə ikitərəfli daim fəaliyyət göstərən hökumətlərarası komissiyaların yaradılması, ticarət nümayəndəliklərinin qarşılıqlı açılması, borc öhdəliklərinin həcmnin aşağı salınması, verilən dövlət kreditləri, investisiya fəaliyyəti, istehsal inteqrasiyası, elmi – texniki əməkdaşlıq və s. müddələrdə göstərilir. Belə ki, bu razılaşmalar öz məzmunlarına görə kontraktların klassik növləri ilə müqayisədə fərqlənirlər.

MDB daxilində Azərbaycanın iqtisadi əməkdaşlığının müqavilə formalarının təhlilinə yekun vuraraq göstərmək olar ki, son illər ərzində MDB dövlətləri

arasında mahiyyətcə yeni bazar iqtisadi – ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi üçün münasib kontrakt formalarının işlənməsi üzrə çox işlər görülmüşdür.

Respublikamızın iqtisadi-ticarət əlaqələrinin digər regional iqtisadi inteqrasiya bloku səviyyəsində reallaşması İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatıdır (İƏT).

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın real beynəlxalq ticarət münasibətləri İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı şurasının 1992 ildəki növbəti sessiyasında 5 il müddətinə qəbul etdiyi ticarət razılaşması əsasında tənzim edilir.

Belə ki, imzalanmış kontrakt, demək olar ki, bütün üzv – dövlətlər tərəfindən təsdiq edilib və region dövlətlərinin hazırki tarixi inkişaf mərhələsinin xüsusiyyətlərini nəzərə alır. Kontraktın norma və müddəalarının işlənilib hazırlanması prosesində ölkələr bildirirlər ki, onların arasında xarici iqtisadi əməkdaşlığın genişlənməsi və inkişafı ticarət mübadiləsinin artmasına kömək göstərəcəkdir

II fəsil Gömrük-tarif tənzimlənməsinin milli istehsala təsirinin qiymətləndirilməsi

2.1. Xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük-tarif tənzimlənməsi və xarici iqtisadi sektorun formalaşması məsələsi

Azərbaycan Respublikası Şərqlə – Qərb, Şimalla – Cənub istiqamətində formalaşmış ticarət əlaqələrinin mərkəzində yerləşir. Ölkəmiz tranzit əhəmiyyətinə görə daim fərqlənmişdir. Belə ki, Qədim İpək Yolu, Avropanın Şimal ölkələrini Yaxın və Orta Şərqlə birləşdirən başlıca nəqliyyat dəhlizləri respublikamızın ərazilərindən keçir. Şərqlə Qərbin qovşağında yerləşən ölkəmiz əlverişli coğrafi mövqeyi ilə yanaşı zəngin təbii sərvətləri, gözəl iqlim şəraitinə görə dünya dövlətlərinin diqqətini cəlb edir. Hal-hazırda müasir qloballaşma şəraitində dünyada zəngin neft – qaz ehtiyatlarına malik olmaqla regional və qlobal iqtisadi proseslərə fəal təsir edir. 1991-ci ildə öz suverenliyini yenidən bərpa edən respublikamız beynəlxalq hüququn suveren subyektinə çevrilmişdir. Respublikamız Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdışı və uzaqgörən siyasəti nəticəsində ardıcıl və dayanıqlı inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. Belə ki, son 15 ildə xarici investisiya qoyuluşları sahəsində Azərbaycanın əldə etdiyi nailiyyətlər iqtisadiyyatımızın inkişafı üçün vacib amillərdən biri hesab edilir. Belə ki, neft yataqlarının istismarı üzrə beynəlxalq kontraktların bağlanması ilə mövcud təbii ehtiyatlardan davamlı inkişaf üçün istifadə olunmağa başlandı. 1995-ci ildə London şəhərində «Azərbaycanda investisiya imkanları» mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransda Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin məruzəsində göstərilir: «Azərbaycanın enerji potensialı son iki əsrdə Rusiyanın, son 70 ildə isə SSRİ-nin iqtisadiyyatına xidmət etmişdir. Hazırda həmin potensial bütün dünyada yeni iqtisadi inkişaf üçün həqiqi stimula ola bilər. Bu baxımdan, Qərb və Azərbaycan bir-birinə böyük ehtiyac hiss edir. Bu qlobal əməkdaşlıq tərəflərdən birinə dünya

bazarına çıxmaq imkanı verirsə, o birinə enerji böhranından xilas olmağa imkan verir»⁹.

Aparılmış araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanın əsas neft və qaz ehtiyatları dənizdədir. Xəzər dənizinin Azərbaycan setkorunda 28 neft və qaz yatağı vardır. Bu yataqlardan 18-i hal-hazırda istismardadır, bundan başqa 2 yataqda ilkin tədqiqat işləri başa çatmışdır, 8 yataq isə hələ tam öyrənilməmişdir. Hesablamalara görə təsdiq olunmuş neft ehtiyatları təxminən 12,5 milyard barel təşkil edir. Bu ehtiyatların böyük hissəsi -5,4 milyard Azəri - Çıraq – Günəşli yataqlarının payına düşür. Bütövlükdə təsdiq olunan neft ehtiyatlarının həcminə görə Xəzər hövzəsində Azərbaycan yalnız Qazaxıstandan geridir. Tədqiqatlara görə respublikamız Qazaxıstanın təsdiq olunan potensial neft ehtiyatının təqribən üçdə birinə bərabər neft ehtiyatına və potensial qaz ehtiyatının təqribən dördü birinə bərabər qaz ehtiyatlarına sahibdir. Aparılmış hesablamalara görə respublikanın təsdiq edilmiş neft ehtiyatları ən azı 15 milyard barrel, təsdiq edilmiş qaz ehtiyatları isə ən azı 2 trilyon kubmetrə bərabərdir¹⁰.

Mövcud ehtiyatların respublikanın gələcək inkişaf strategiyasının bünövrəsinə çevrilməsi 1994-cü ilin sentyabrın 20-də Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə 10 dövlətin neft şirkətinin daxil olduğu konsorsium arasında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı Azəri, Çıraq və Günəşli yataqlarının kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında saziş)- «Əsrin Müqaviləsi» imzalandı. Ulu öndər Heydər Əliyevin müəllifi və memarı olduğu «Əsrin Müqaviləsi» müstəqil Azərbaycanın iqtisadi inkişafının əsasını təşkil edir və ölkə iqtisadiyyatının inkişafında müstəsna rol oynayır. lokomotiv rolunu oynayır.

Hal-hazırda dünya geosiyasətində elə proseslər gedir ki, artıq birinci yerdə neft-qaz ehtiyatları üzərində nəzarət deyil, onların daşınma marşrutları üzərində nəzarət durur. Belə bir vəziyyətdə uğurlu neft strategiyası öz bəhrəsini artıq verir. Ümummillə liderimiz tərəfindən təməli qoyulan və hazırda ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilən bir sıra nəhəng projətlər Azərbaycanı

⁹ Azərbaycan qəzeti, 25 sentyabr, 1995-ci il.

¹⁰ Алиев Ильхам. Каспийская нефть Азербайджана, Москва, Известие, 2003

regionun iqtisadi güc mərkəzinə çevirmişdir. Artıq istifadəyə verilən Bakı – Tbilisi-Ceyhan neft və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz boru kəmərləri Bakı – Tbilisi-Qars dəmir yolu respublikanın karbohidrogen ehtiyatlarını dünya bazarlarına çıxarmaqla yanaşı, bu ehtiyatların əsas istehlakçısı olan Qərb ölkələrini Xəzəryanı ölkələrinin enerji mənbələrinə çıxaran şəbəkənin əsasında dayanır. Respublikamızda «Nabukko» və «Şimal-Cənub» layihəsi çərçivəsində infrastruktur şəbəkəsi ölkəmizi Şərqlə – Qərbi və Şimalla-Cənuba birləşdirən nəhəng nəqliyyat qovşağına çevrilmişdir. Bakı – Tbilisi-Axalkalaki – Qars dəmir yolu xəttinin Naxçıvanla birləşdirilməsi ideyası muxtar respublikanın blokada vəziyyətindən çıxmasına və regionun iqtisadi tərəqqisinə xidmət etməklə Asiya ilə Avropanı birləşdirən ən sərfəli layihə ola bilər. Bu layihə üzərində iş aparılır. Bu layihələrin həyata keçməsində ölkəmizin iqtisadiyyatına yönəldilmiş investisiyalar müstəsna rol oynayır.

Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilmiş xarici investisiyalar¹¹ (mln.ABŞ dolları)

İllər üzrə	2006	2007	2008	2009	2010	2016
Cəmi xarici investisiya						
O cümlədən:						
Maliyyə kreditləri	983,5	1576,6	2357,9	1438,3	3405,9	3617,6
Neft sənayesində	3422,3	4003,3	3350,7	2412,7	2955,3	3012,1
Birgə müəssisələr və xarici firmalar	368,4	439,1	494,1	624,4	659,6	662,3
Ondan:						
Türkiyə	136,6	109,2	60,8	76,8	147,5	153,1
ABŞ	70,0	78,0	108,8	117,6	40,0	46,3
İran	17,5	4,6	-	6,8	3,2	4,1
Almaniya	17,4	22,9	48,2	38,8	17,0	16,0
Rusiya	4,6	10,7	5,8	50,3	11,7	18,0
Böyük Britaniya	39,1	80,0	146,4	160,0	144,0	150,2
Bolqarıstan						
Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri	18,3	12,3	38,5	43,2	30,3	33,1
İsveçrə	-	3,5	3,7	16,0	11,7	12,0
Fransa	11,1	4,4	-	45	6,2	3,1
Norveç	-	-	-	40,3	3,6	3,5
Yaponiya	-	--	-	2,8	1,4	1,7
Sair ölkələr						
Neft bonusu	17,0	68,2	3,5	1,0	2,0	3,1
Digər investisiyalar	261,6	587,1	641,2	992,2	1225,0	1311,4

¹¹ Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin materialları.

Cədvəl Azərbaycan Respublikası statistika komitəsinin materalları əsasında tərtib edilmişdir

Cədvəldən göründüyü kimi respublikamızda iqtisadi artımı öz növbəsində xarici iqtisadi siyasətin də dəyişməsinə təsir göstərir. Ölkənin iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşlarında xarici və daxili resursların hərəkət istiqamətləri üzrə baş verən dəyişikliklər də bunun sübutudur. Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycanın iqtisadiyyatına qoyulan xarici investisiyalar ilk 10 il ərzində daxili investisiyaları üstələyirdi və yaranan maliyyə vəsaiti çatışmazlıqları xarici investisiya hesabına maliyyələşdirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə neft sektoruna investisiya qoyuluşları ilbəil dinamik tempə artmışdır. Bu isə xarici investorların neft sahəsinə olan yüksək marağı ilə bağlıdır. Dünyada enerji təhlükəsizliyi məsələsinin aktuallığı və iqtisadi effektivliyinin yüksək olması xarici investorların məhz neft sahəsinə marağının artmasına təminat yaratmışdır. Azərbaycanın neft sənayesinə xarici investisiya qoyuluşları 1995-ci ildə 139,1 milyon ABŞ dolları, 2005-ci ildə bu göstəricinin 29 dəfə artaraq 4074,4 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir. 2016-cı ildə isə ölkə iqtisadiyyatına yatırılan xarici investisiyaların ümumi həcmi 20 mlrd.ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Respublikada birgə müəssisələrin və xarici firmaların sayının, investisiya kapitalının müəyyən həcmli artımının müşahidə olunması səmərəli investisiya mühitini əks etdirir. Belə ki, başqa dövlətlər kimi yüksək gəlir mənbəyinin mövcudluğu, yerli investorlara nisbətən xarici investorların kapital yerləşdirmək imkanlarının yüksəkliyi ilə bilavasitə əlaqədardır.

Respublikamızın iqtisadiyyatına investisiyaların cəlb olunması cəlb olunması məqsədilə hökumət tərəfindən «açıq qapı» siyasəti yürüdülmür. Hal-hazırda xarici investisiyaların, müasir texnologiyaların, avadanlıqların, idarəetmə təcrübəsinin ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsi yolu ilə yüksək keyfiyyətli və rəqabət qabiliyyətli əmtəələr istehsal edilir. Göstərilənlər isə Azərbaycan dövlətinin müəyyən etdiyi iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas tərkibidir. Müstəqillik illərində

respublikamızda investorların hüquq və mənafelərinin qorunması, mülkiyyət toxunulmazlığı, yerli və xarici sahibkarlara eyni iş şəraitinin yaradılması, əldə edilmiş mənfəətdən maneəsiz istifadə olunması sahəsində böyük işlər həyata keçirilmişdir. Bölüşdürülən mənfəətin başqa valyutalara konvertasiya edilməsi arıci ölkələrə köçürülməsi, yaxud reinvestisiya edilməsi ilə bağlı bütün məhdudiyətlər ləğv edilmişdir.

Respublikada xarici kaptalın cəlb edilməsi və onun fəaliyyətinin tənzimlənməsi «Xarici investisiyaların qorunması haqqında», «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında», «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında», qanunvericilik aktları, həmçinin Azərbaycan dövlətinin ticarətin tənzimləniəsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 iyul 1999-cu il tarixli fərmanı və respublikamızın iştirakçısı olduğı beynəlxalq kontraktlar təşkil edir¹². Belə ki, Azərbaycanda xarici investisiylara dövlət və qanunvericilik tərəfindən aşağıdakı imtiyazlar vardır:

1. Qanunvericiliyin pozulmasına qarşı zəmanət . İnvestisiyanın qoyulduğı müddətdə mövcud olan qanunvericilik növbəti 10 ildə qüvvədə qalır.

2. İnvestisiyanın milliləşdirilməsinə və rekvizisiya olunmasına təbii fəlakətlər, epidemiyalar, hadisələr, fəvqəladə hallar istisna olmaqla qarşı zəmanət.

3. Dövlət qurumlarının qeyri-qanuni hərəkətləri nəticəsində xarici investora ziyan dəyərsə və o, gəlirini itirərsə, vurulmuş ziyanın məbləğinin ödənilməsinə zəmanət.

4.Xarici investorun müvafiq vergiləri ödədikdən sonra əldə etidiyi gəliri istnilən yerə repatriasiya etməsinə zəmanət.

Qeyd etmək lazımdır ki, son dövrdə müşahidə olunan iqtisadi inkişaf ölkə iqtisadiyyatında xarici və daxili investisiyaların nisbətinin dəyişməsinə şərait yaratmışdır. Son dövrdə respublika iqtisadiyyatında daxili investisiyaların payı getdikcə çoxalmışdır. Bundan əlavə respublikada artan neft gəlirləri yerli kapitalın da xarici bazarlara doğru yönəlməsinə şərait yaratmışdır. Ölkəyə neft gəlirlərinin

¹² «Azərbaycan qəzeti», 24 iyul 1999-cu il.

daxil olması ilə onun daxili bazarda izafi kapital yaradacağı səbəbindən mənfəət norması aşağı düşəcəkdir. Hesablamalara görə yaxın 20 ildə Azərbaycan hökumətinin neftdən gələn ümumi gəlirlərinin 200 mlrd.ABŞ dollarından çox olacağı gözlənilir.Bu isə həmin vəsaitlərin xarici bazarlara yönəldilməsini tələb edir. Belə ki, Dövlət Neft Şirkətinin Rusiya, Gürcüstan, Türkiyə, Ukrayna, Rumıniyada neft, neft-kimya, infrastruktur kontraktlarına sərmayə ayırması yerli investisiyaların xaricə qoyulmasını təsdiq edir.Bu proses hal-hazırda uğurla həyata keçirilir.

Ölkəmizdə xarici iqtisadi siyasətinin müəyyənləşdirilməsində gömrük tənzimləmələri mühüm rol oynayır.Belə ki, Azərbaycanda həyata keçirilən gömrük siyasətinin məqsədi ölkənin gömrük ərazisində gömrük nəzarəti və əmtəə dövriyyəsinin tənzimlənməsi vasitələrindən daha səmərəli istifadənin təmin edilməsidir.Bu məqsədlə daxili bazarın qorunması, yerli iqtisadiyyatın inkişafının stimullaşdırılması, dövlətin iqtisadi siyasətindən irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsinə təkan verir. Ölkəmizin iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olan gömrük-tarif siyasəti yerli sahibkarlığı, istehlakçıların mənafeyini, dövlətin iqtisadi maraqlarını da nəzərə almaqla xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsinə xidmət edir. Ölkəmizin gömrük qanunvericiliyi xarici ticarətin formalaşmasında müxtəlif tənzimlənmə metodlarının tətbiqini tələb edir. Burada iqtisadi, inzibati, texniki və digər tənzimlənmə metodlarından istifadə etməklə xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsinə və lazım olan vaxtda inkişaf etdirilməsinə imkan verir. Ölkəmizdə göstərilən tənzimlənmə tədbirlərindən daha çox iqtisadi metoddan istifadə edilir. İqtisadi metodlar xarici ticarət əlaqələrinin inkişafına və sağlam daxili rəqabətin formalaşmasına imkan verir.

Ölkəmizin iqtisadi-coğrafi mövqeyi, maddi nemətləri və ixtisaslaşmış istehsal əmtəələri hesabına beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində fəal iştirak edirlər. Hazırda qloballaşma dövründə isə bu sistemdən kənar qalmaq istənilən inkişaf etmiş ölkə üçün vacibdir. Dünya təsərrüfatına inteqrasiya olunmadan heç bir inkişafdan söhbət gedə bilməz. Hər-hansı bir ölkə, o cümlədən Respublikanın daxili tələbatını yalnız yerli əmtəə istehsalı hesabına ödəmək iqtidarında deyil və

bu səmərəlilik baxımından sərfəli hesab edilmir. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafın nəticəsi olaraq əhalinin istehlak mallarına olan maraqları da dəyişilir. Belə ki, əhalinin həyat səviyyəsi aşağı olduqda əsasən gündəlik tələbat malları istehlakın çox hissəsini təşkil edir. Bundan başqa bu göstəricinin yüksəlməsi istehlakın strukturunu dəyişməklə uzunmüddətli istehlak əmtəələrinə olan tələbatı artırır. Ölkəmiz əhalinin istehlak mallarına olan tələbatının ödənilməsi, ixrac əmtəələrinin dünya bazarına çıxarılaraq realizə olunması, yerli istehsalın xammal və texnoloji yeniliklərlə təchiz olunmaqla təşkili, xarici investorların cəlbi, yerli iqtisadiyyatın inkişafının təmin edilməsi və s amilləri nəzərə almaq lazımdır. Bundan başqa, xarici iqtisadi, o cümlədən ticarət əlaqələrində yaxından iştirak olunur. Ölkəmizin xarici ticarət əlaqələrinin 1991-2016-cı illərdəki dinamikası buna sübutdur.

Cədvəl

1991-2016-cı illərdəki xarici ticarət əlaqələrinin dinamikası

(min ABŞ dolları ilə)¹³

İllər	Dövriyyə	İdxal	İxrac	Saldo
1991	4002234,3	1881266,2	2120968,1	239701,9
1992	2423835,0	939862,0	1483973,0	544111,0
1993	1353467,1	628806,0	724661,1	95855,1
1994	1430644,7	777910,5	652734,2	-125176,3
1995	1304856,5	667657,2	637199,3	-30457,9
1996	1591881,8	960636,3	631245,5	-329390,8
1997	1575652,9	794343,2	781309,7	-13033,5
1998	1682647,9	1076497,4	606150,5	-470346,9
1999	1965552,4	1035888,8	929663,6	-106225,2
2000	2917291,1	1172071,2	1745219,9	573148,7
2008	54926,0	7170,0	47756,0	40586,0
2009	20824,5	6123,1	14701,4	8578,3
2010	27960,8	6600,6	21360,2	14759,6
2016	28171,5	6700,5	21390,4	15765,4

Cədvəl Azərbaycan Dövlət statistika komitəsinin materialları əsasında tərtib edilmişdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, xarici iqtisadi fəaliyyətin düzgün təşkil edilməsi məsələsi mühüm məsələdir. Bu işdə bütün dünya ölkələri bu məsələyə xüsusi diqqət verirlər. Xarici iqtisadi fəaliyyətin köməyi ilə dövlət, bir tərəfdən özünün

¹³ Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika komitəsinin materialları.

yerli iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatına sərbəst çıxışını təmin edirsə, başqa tərəfdən, ayrı-ayrı əmtəələrin idxalı və ixracına, eyni zamanda lisenziyalaşdırma, kvotalaşdırma və başqa tədbirlərin həyata keçirilməsi yolu ilə yerli istehsalçıların maraqlarının qorunmasına, iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə, insanların həyat və sağlamlığının qorunmasına yönəlmiş tədbirlər həyata keçirir. Bundan başqa dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin gömrük ödənişləri hesabına doldurulmasını həyata keçirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, XİF gömrük xidməti ilə sıx bağlı olub, dövlətin gömrük sərhəddindən əmtəələrin və nəqliyyat vasitələrinin keçirilməsi şərtləri, qaydaları ilə bilavasitə bağlı olan məsələləri əhatə edir.. XİF ticarət, birgə sahibkarlıq, müxtəlif növ xidmətlərin göstərilməsi və beynəlxalq əməkdaşlıq da daxil olmaqla başqa növ xarici iqtisadi əlaqələrin reallaşdırmasının istehsal, təsərrüfat, təşkilati iqtisadi və operativ kommertiya üsullarının cəmidir.

Bundan başqa xarici iqtisadi əlaqələr dedikdə isə, dövlətlərarası təsərrüfat, ticarət və digər iqtisadi münasibətlərin formaları başa düşülür. XİF-in XIƏ-dən fərqi ondan ibarətdir ki, xarici iqtisadi fəaliyyət dövlətlərarası səviyyədə deyil, xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçıları adlanan ayrı-ayrı təsərrüfat subyektləri arasında yaranır. XIƏ makroiqtisadi ,yəni dövlətlərarası tənzimlənmə səviyyəsinə aiddirsə, xarici iqtisadi fəaliyyət mikro səviyyəyə aiddir. Göstərmək vacibdir ki, xarici iqtisadi münasibətlər ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatları arasındakı təsərrüfat əlaqələri olub uzunmüddətli tarixi proseslər nəticəsində yaranmışdır.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, dövlətlər arasında iqtisadi əlaqələrin daim artması və genişlənməsi beynəlxalq əmək bölgüsü və təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsindən asılıdır. Dünyanın heç bir dövləti xarici iqtisadi əlaqələr formalaşdırmadan öz yerli iqtisadiyyatını inkişaf etdirə bilməz. Dünya ölkələri arasında iqtisadi münasibətlərin tarixi və məntiqi baxımdan ən ilkin əsas forması əmtəə və xidmətlərlə ticarətdir. Hal-hazırda dövlətlər arasında əlaqələrin 80 %-dən çoxu xarici ticarət əlaqələrinin payına düşür.

Dünya ölkələrində iqtisadçılar xarici iqtisadi fəaliyyəti dörd əsas yerə ayırırlar:

- A) Xarici ticarət ;
- B) İstehsal kooperasiyası(əlaqələr);
- C) Beynəlxalq investisiya əlaqələri;
- D) Valyuta və maliyyə kredit əlaqələri.

Hər bir ölkə üçün xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi məsələsi vacibdir. Bunun üçün tənzimlənmənin müəyyən normativ hüquqi bazasının mövcudluğu, tənzimlənmənin müəyyən təşkilati mövcudluğu, iştirakçıların qeydiyyatı, xarici ticarət sazişlərinin kvotalaşdırılması, idxal məhsullarının sertifikatlaşdırılması, bir sıra müqavilələrin qeydiyyatı, gömrük-tarif tənzimlənməsi, valyuta və pul-kredit tənzimlənməsi və s. müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Respublikamızda xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişaf etdirilməsində əsas məqsəd dövlətlərarası kontraktların yerinə yetirilməsi əsasında xarici iqtisadi sahənin inkişaf etdirilməsi və son nəticədə ölkənin valyuta ehtiyatlarının artırılmasıdır. Bu işdə dövlətin gömrük işi sahəsində çoxtərəfli kontraktlarda iştirakı, mühüm beynəlxalq təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq, gömrük işi sahəsində ikitərəfli əməkdaşlığının formalaşması və inkişafı hesabına reallaşır. Dünya dövlətləri ilə gömrük əlaqələrinin qurulmasında respublikamızın gömrük işi sahəsində imzalanmış beynəlxalq kontraktlarda, beynəlxalq təşkilatlarda fəal iştirakı vacibdir. Belə ki, bu sahədə hazırda böyük işlər görülür. Hal-hazırda Dövlət Gömrük Komitəsi İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, BMT-nin İnkişaf proqramı, MDB Gömrük xidməti rəhbərləri Şurası, Gömrük Əməkdaşlığı Komitəsi ilə sıx əməkdaşlıq yaradıb.

Müasir qloballaşan dünyada beynəlxalq ticarət əlaqələri get-gedə artır. Bütün bunlar isə gömrük orqanlarının işi ilə sıx əlaqədardır.

Dünya ölkələrində xarici ticarət dövlətin təbii şəraitinin müxtəlifliyi, xaricdən xammal ,material, maşın,avadanlıq, ehtiyat hissələri, ərzaq məhsulları alınması ehtiyacı olması səbəbindən də inkişaf edir. Hal-hazırda v beynəlxalq ticarətin

həcmi elmi-texniki tərəqqi , nona texnologiyalar hesabına dünya miqyasında istehsalın inkişaf etməsi ilə əlaqədar inkişaf etmişdir. Bu əsasən inkişaf etməkdə olan ölkələrin enerji balansında əsaslı dəyişikliklərə, neft məhsullarına olan tələbatın kəskin artması, kənd təsərrüfatının sənaye əsasında inkişaf etdirilməsi ilə bağlıdır. Bir məsələni göstərmək vacibdir ki, sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin beynəlxalq ticarətdə xüsusi çəkisi həmişə yüksək olub dünya ticarət dövriyyəsinin 75 faizindən çoxunu təşkil edir. BMT-nin təsnifatına görə dünya ölkələri bölünür:

- 1.Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlər;
- 2.Keçid iqtisadiyyatlı dövlətlər;
- 3.İnkişaf etməkdə olan dövlətlər.

Ölkəmiz dünya birliyi sistemində keçid iqtisadiyyatlı dövlət kimi tanınsa da, artıq çoxdan bu dövr başa çatmışdır.Azərbaycanın keçid dövründə qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də xarici iqtisadi əlaqələrdən iqtisadiyyatın yenidən qurulmasında istifadə etmək və onun səmərəliliyini artırmaq idi. Xarici ticarətin ölkənin maliyyə sabitliyinin əsas amili olduğu artıq sübut edilmişdir. Ölkəmizdə Xarici iqtisadi fəaliyyətdən daxilolmalar -gömrük rüsumları, yığımları , dövlət büdcəsinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir. XİF-in həyata keçirilməsində əsas vəzifələrdən biri də digər xarici ölkələrlə qarşılıqlı faydalı ticarət-iqtisadi əlaqələrin yaradılmasıdır. Ölkə iqtisadiyyatında xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəli təşkili bir sıra məsələlərlə sıx əlaqədardır. Bu işdə beynəlxalq ticarətdə qarşılıqlı faydalı əlaqələrin artması istehlak məhsulları dairəsinin genişləndirilməsinə səbəb olur.Nəticədə səmərəli ixtisaslaşma mövcud maddi, maliyyə, əmək və elmi ehtiyatdan səmərəli istifadə imkanlarını müəyyən edir. Bu isə sonda xarici iqtisadi əlaqələrin düzgün qurulması xarici kreditlərin, xarici kapitalın, investisiya qoyuluşu ilə əlavə vasitələrin cəlb edilməsinə səbəb olur.

Müasir dövrdə Azərbaycanda elmi-texniki əlaqələrin daha da inkişaf etməsi, xarici əlaqələrdə yeni texnologiyaların tətbiqi ayrı-ayrı sahələrin daha da inkişafına gətirib çıxarır. Azərbaycanın qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də Avropaya inteqrasiya proseslərinin daha da inkişaf etdirilməsidir.

XİƏ həm öz yerli iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək, həm də dünya təsərrüfatına inteqrasiya istiqamətində ölkəmiz bu sahədə mühüm işlər görür. Belə ki, son dövr ərzində xarici ticarət əlaqələrinin tərkibi də xeyli dəyişilmişdir. Bundan əlavə İdxalın ümumi həcmində ölkəyə gətirilən ərzaq mallarının xüsusi çəkisi xeyli azalmışdır. Ərzaq məhsullarının idxalının azalmasına əsas səbəb Respublikada uğurla aparılan aqrar islahatlar nəticəsində yerli ərzaq məhsulları istehsalının çox olmasıdır.

Ölkəmizin XİF sahəsində xarici ticarət əlaqələrinin rolu getdikcə artır. Belə ki, xarici ticarət fəaliyyəti isə xarici ticarət siyasətinin əsas istiqamətləri əsasında aparılır. Bu işdə gömrük tarif və qeyri-tarif metodlar müstəsna rol oynayır. XİF-in tənzimlənməsinə dövlətin xarici və daxili siyasətinin vahidliyi, xarici ticarət fəaliyyətini tənzimləmə siyasətinin və onun reallaşması üzərində nəzarətin vahidliyi, dövlətin gömrük ərazisinin və gömrük siyasətinin vahidliyi, xarici ticarət fəaliyyətində inzibati xarakterli metodlara nisbətən iqtisadi metodlara üstünlük verilməsi müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əlavə xarici iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin fəaliyyətinə dövlətin və onun orqanlarının əsassız müdaxilələrinin qarşısının alınması öz təsirini göstərir. Bu mühüm məsələlərə dövlətimiz xüsusi diqqət yetirir. Bu işlə əlaqədar Ölkə Prezidentinin 2 sentyabr 2002-ci il tarixli «Bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi haqqında»¹⁴ və 28 sentyabr 2002-ci il tarixli «Sahibkarlığın inkişafına maneçilik törədən halların aradan qaldırılması haqqında» fərmanları xüsusi olaraq göstərilmişdir¹⁵. Belə ki, əgər birinci fərmanla xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növlərinin sayı 240-dan 30-a endirilmişdirsə, ikinci fərmanla sahibkarlığın inkişafına mane olan halların aradan qaldırılması məsələləri göstərilir.

Ölkədə beynəlxalq ticarət fəaliyyətinin tənzimlənməsində göstərilən məsələləri əsas götürməklə gömrük-tarif tənzimlənməsinin bir sıra mühüm məsələlərinə riayət olunmalıdır.

¹⁴ Azərbaycan qəzeti. 3 sentyabr 2002-ci il

¹⁵ Azərbaycan qəzeti. 29 sentyabr 2002-ci il

Ölkəmizdə bazar münasibətlərini daha da inkişaf etdirmək məqsədilə bütün xarici iqtisadi əlaqələrin reallaşdırılması üsullarından geniş istifadə edilməli, proteksionist və sərbəst ticarət siyasətinin düzgün əlaqələndirilməsi yolu ilə yerli iqtisadi maraqların, həmçinin yerli istehsal və istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi həyata keçirilməlidir. Göstərilənlərdən başqa respublikada istehsal edilən əmtəələrin dünya bazarlarına daxil olması üçün zəruri şərtlərin yaradılması vacibdir. Respublikamızın beynəlxalq təşkilatlarla münasibətlərdə əlverişli rejimin təqdim edilməsi, beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafına kömək edilməsi və onun üstünlüklərindən tam istifadə edilməsi məsələləri də vacibdir.

Ölkəmizdə xarici iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi dövlətin digər ölkələr və ölkələr qrupu ilə xarici iqtisadi münasibətinin strateji məqsədini müəyyən edir. Belə ki, qarşıya qoyulan məqsədlərin təmin edilməsinin metod və vasitələrini özündə birləşdirir. Yəni xarici iqtisadi siyasət ölkənin daxili iqtisadi siyasəti ilə birbaşa əlaqədardır. Bu isə bir tərəfdən dövlətin sosial-iqtisadi quruluşunun təbiəti ilə əlaqədardır, digər tərəfdən istehsalın genişləndirilməsi ilə bağlıdır. Buna görə də dövlət xarici iqtisadi siyasətdə sərbəstləşmə və proteksionizm siyasətinin tətbiqinə xüsusi yer verir.

Hal-hazırda ölkəmizdə Xarici iqtisadi fəaliyyətdə mühüm istiqamətlərdən biri də bu sahədə normativ hüquqi bazanın inkişaf etdirilməsidir. Ölkədə həyata keçirilən xarici iqtisadi siyasət dövlətin xarici əlaqələrdə iştirakı hesabına özünün siyasi, iqtisadi, hərbi və sosial potensialını möhkəmləndirmək üçün yerli iqtisadiyyatının formalaşdırılması və daha da inkişaf etdirilməsi üzrə fəaliyyətindən ibarətdir. Bu məqsədlə ölkədə dövlətin xarici iqtisadi əlaqələrinin formalaşması və inkişafını nəzərə alaraq xarici ticarət, xarici investisiya, valyuta və gömrük siyasəti işlənib hazırlanır və tətbiq edilir.

Ölkədə xarici ticarət siyasəti əmtəələrin, xidmətlərin, informasiyaların və əqli mülkiyyət fəaliyyəti nəticələrinin xarici ticarət sahəsində ölkənin digər ölkələrlə münasibətlərinin müəyyən edilməsinə və formalaşmasına xidmət edir.

Respublikamızın gömrük-tarif siyasəti xarici ticarətin tənzimlənməsi, yerli iqtisadiyyatın xarici təsirdən qorunması və digər maliyyə məsələlərinin həll

edilməsi məqsədi ilə dövlətin iqtisadi metodlar vasitəsilə həyata keçirdiyi xarici ticarətin tənzimlənməsi başa düşülür. Burada gömrük – tarif siyasəti dövlətin daxili və xarici siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla xarici iqtisadi fəaliyyətin və dünya ölkələrinin maraqlarının möhkəmləndirilməsində əsas vasitə kimi özünü büruzə verir.

Müasir beynəlxalq təcrübə göstərir ki, ölkələrin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasında xarici iqtisadi fəaliyyətin tarif və qeyri-tarif tənzimlənməsi xüsusi qarşılıqlı əlaqədə götürülməli və təhlil olunmalıdır. Lakin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya ölkələrarası əməkdaşlığın genişləndirilməsi üzrə fritderçilik siyasətinin formalaşdırılması və daha da inkişafını nəzərdə tutsa da, milli iqtisadiyyatın inkişafı və onun müdafiəsi zamanı proteksionist tədbirlərin tətbiq edilməsi zəruriyyəti meydana çıxır. Ölkədə gömrük-tarif siyasətinin elmi əsaslara söykənərək reallaşdırılması xarici iqtisadi fəaliyyətin effektivliyini artırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünya ölkələri ilə inteqrasiya əlaqələrinin genişlənməsi respublikanın xarici iqtisadi əlaqələrinin tənzimlənməsinin üsul və vasitələrinin xarakteri müəyyən edir. Belə ki, xarici ticarət fəaliyyəti təcrübəsində iqtisadi tənzimləmə vasitələri, inzibati tənzimləmə vasitələri, texniki tənzimləmə vasitələri, yerli istehlakçılara əmtəə ixracı üçün edilən müxtəlif yardım tədbirləri mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər. Ölkədə normal iqtisadi inkişaf şəraitində xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsi inzibati və iqtisadi vasitələr arasındakı nisbət iqtisadi tənzimlənmənin xeyrinə olması ilə özünü göstərir.

2.2. Gömrük-tarif tənzimlənməsinin milli istehsalın inkişafına təsiri və iqtisadi təhlükəsizliyin qorunması

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini qurmaq məqsədilə iki əsas istiqaməti müəyyənləşmişdir: 1) müstəqil milli iqtisadiyyat yaratmaq, 2) milli bazarı formalaşdırmaq. Bu işlərin həyata keçirilməsi üçün ,milli iqtisadiyyatı yeni tələblər səviyyəsində qurmaq üçün, onun struktur dəyişikliklərini, bazar münasibətlərinin formalaşması üçün islahatları, dünya ölkələrinin bu sahədə təcrübəsini öyrənməli və tətbiq etmək lazımdır.

Ölkəmizdə bazar münasibətlərinin formalaşması hər şeydən əvvəl, yerli iqtisadiyyatın mövcud potensialından səmərəli istifadə ilə bağlıdır. Belə ki, dövlət və digər iqtisadi subyektlər yerli iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyətini təşkil etmək üçün bazarla əlaqədar istehsal və tədavülün bütün tənzimləyici vasitələrində istifadə olunmalıdır.

İqtisadi ədəbiyyatda bazar dedikdə, rəqabət şəraitində tələb, təklif və qiymət əsasında istehsalçılarla istehlakçılar arasında formalaşmış iqtisadi münasibətlər sistemi başa düşülür. Burada iqtisadi maraqlar və eyni zamanda bu maraqların reallaşdırılması mexanizmi əsas rol oynayır.

Yerli bazar isə, əhatə etdiyi ərazi, onun təşkil formaları və qarşıya qoyulan konkret məqsəd baxımından fərqlənir. Müxtəlif iqtisadi sistem şəraitində məhsul istehsalı, tədavülü, bazarın iqtisadi qanunlarının mahiyyəti dəyişdirmir. Ölkədə fəaliyyət şəraitinin müxtəlifliyi üzündən onların təzahür formaları da müxtəlif olur. Yerli bazarın əsası ilk növbədə ölkənin özündə əmtəələrin kütləvi istehsalı və xidmətlərin göstərilməsinin müasir əsaslarda təşkil edilən müasir maliyyə bazarına söykənir.

Yerli iqtisadiyyat əsasında formalaşan, bazar subyektlərinin effektiv fəaliyyətinə müvafiq olan və respublikanın gələcəkdə dünya iqtisadi məkanına

inteqrasiyasına xidmət edən bazar yerli bazar hesab edilir. Yerli bazarın formalaşması ilk növbədə daxili bazarın formalaşmasını qarşıya qoyur.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, daxili bazarın yaranması və inkişaf etdirilməsində əvvəllər əsas məsələlərdən biri onun xarici müdaxilədən qorunması məsələsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu problem həmişə əksər milli dövlətlərin öz iqtisadiyyatını möhkəmlətmək işində qarşıya çıxan əsas məsələlərdən biri olmuşdur. Belə məsələlərin ənənəvi və sınılanmış yolu isə, hər şeydən əvvəl, sahibkarlığın formalaşdırılması, tələb və təklif əsasında daxili bazarda mal və xidmətlər bolluğunun mövcudluğudur. Bundan başqa respublikanın tələbatına cavab verən iqtisadi struktur və infrastruktur formalaşdırılması olduqca vacibdir. Daxili bazarın idxaldan asılılığını minimuma endirməklə istehlak bazarını milli istehsal hesabına inkişaf etdirməklə iqtisadiyyatın normal fəaliyyətini təmin etmək olar. Respublikanın iqtisadi potensial imkanlarına uyğun olaraq, yerli iqtisadiyyatın yeni səviyyədə əlaqələndirilən əmək bölgüsü əsasında qurulması, respublika daxilində istehsalın effektiv təşkili daxili bazarın kooperasiya əlaqələrinin yaradılmasını təkidlə tələb edir.

Belə bir faktı göstərmək lazımdır ki, sovetlər dövründə əmək bölgüsü sənaye müəssisələrinin yalnız Bakı, Gəncə, Sumqayıt, Mingəçevir kimi iri şəhərlərdə cəmləşmişdir. Sovetlər İttifaqı dağıldıqdan sonra respublikanın rayonlarında sənaye müəssisələri kəskin şəkildə azaldı. Bu isə rayonların qeyri-bərabər inkişafına, təbii resurslardan qeyri-səmərəli istifadə edilməsinə, həm də ekoloji tarazlığın pozulmasına səbəb oldu. Bu sahədə müəyyən işlərin görülməsi qarşıya qoyuldu. Respublikada görülən işlər artıq öz müsbət nəticələrini verməkdədir. “2004-2008-ci illər ərzində Azərbaycanda regionların sosial-iqtisadi inkişaf Dövlət proqramı”nın(2008-2014, 2014-2018) reallaşması nəticəsində bütün regionlarda yeni müəssisələr yaradılmış və iş yerləri açılmışdır. Bu sahədə hal-hazırda işlər davam etdirilir.

Yerli istehsalın qorunması təkcə idxalla bağlı deyil. Daxili bazarın xarici müdaxilədən qorunması ilə yanaşı istehsal potensialının kənara aparılmasının qarşısı alınmalıdır. Daxili bazarın xarici müdaxilədən qorunması yerli

iqtisadiyyatın yaradılması və inkişafının zəruri şərtidir. N.Məmmədov və M.Bərxudarovun bu məsələyə münasibətdə fikirləri olduqca müsbətdir. “Hər şeydə olduğu kimi rəqabət qabiliyyətli dövlətlərin respublika iqtisadiyyatına cəlb edilməsinin də optimal həddi vardır. Bu hədd keçildikdə ölkənin yerli iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafına böyük təhlükə yarana bilər”¹⁶. Yerli bazarı xarici təhlükələrdən qorumaq üçün tarixən xarici ticarət siyasətinin əsas iki istiqaməti vardır: Sərbəst ticarət siyasəti və proteksionizm. Proteksionizm siyasəti dövlətin daxili bazarda öz istehsalçıları qorumaq üçün həyata keçirilir. Bu məqsədlə yüksək gömrük tariflərindən və digər maneələrdən istifadə edilir. Bu isə, xarici rəqibləri daxili bazara buraxması və ya onların rəqabət qabiliyyətinin zəifləməsinə səbəb olur.

Bundan fərqli olaraq azad ticarət siyasəti isə xarici ticarətin qarşısına çıxan bütün maneələrin aradan qaldırılmasını tələb edir. Azad ticarətə isə gömrük tariflərinin aşağı salınması, aradan götürülməsi və idxal kvotalarının ləğvi ilə bağlıdır. Burada məsələlərdən biri dövlətin iqtisadi münasibətlərə qarışmaması olsa da, azad ticarət siyasətinə tətbiq edilən ölkələrdə dövlətlər öz mənafeyinə uyğun olaraq iqtisadiyyata müdaxilə edirlər.

Tədqiqatlar göstərir ki, iqtisadi inkişafın müxtəlif vaxtlarında ölkələr bu və ya digər siyasət növlərindən istifadə edirlər. Təcrübə göstərir ki, heç bir dövrdə bu siyasət növlərindən birinə tamamilə üstünlük verilib digəri bütövlükdə inkar edilməmişdir. Bütün vaxtlarda bu siyasət növlərindən qarşılıqlı əlaqədə və asılılıq nisbətində istifadə edilmişdir. Hal-hazırda gənc ölkələr də dünya təcrübəsindən istifadə edərək bu mövqedən çıxış etməlidirlər. Belə ki, bütövlükdə sərbəst ticarətin carçıları olan Amerika, Kanada, Qərbi Avropa, Yaponiya kimi inkişaf etmiş ölkələr də özlərinin inkişaf dövründə proteksionizm siyasətindən geniş istifadə edirlər. Bundan başqa kəskin rəqabət zamanı onların bir-birinə və eləcə də üçüncü ölkələrə qarşı tətbiq etdikləri iqtisadi siyasət buna əyani misal göstərilə bilər.

¹⁶ Məmmədov N., Bərxudarov M. İqtisadi təhlükəsizlik.. Bakı, 2006 səh 18

Dünya statistikasını göstərir ki, 70-80-ci illərdə Yaponiyada əmək məhsuldarlığı ABŞ-da əmək məhsuldarlığından yüksək olmuşdur. Belə ki, ölkənin biznes subyektlərinin məhsul istehsalına çəkdiyi xərc azalmış və bununla da xarici bazarlara əmtəə yeridilişi imkanları çoxalmışdır. Yaponiyanın arxasınca gələn “yeni sənaye ölkələri” də eyni yolu getmişlər. İnkişaf etmiş ölkələrin daxili bazarlarını strateji bazar kimi seçmiş Yaponiya və digər “yeni sənaye” ölkələrinin ticarət müdaxiləsi inkişaf etmiş ölkələri proteksionist siyasətə keçməyi qarşıya qoymuşdur.

Dünya təcrübəsində Amerika Birləşmiş Ştatları və QATT çərçivəsində gömrük tariflərinin aşağı salınmasını öz üzərlərinə götürüb. Belə ki, son 30 ildə ticarətin məhdudlaşdırılması haqqında dövlətlərdə xeyli qanun qəbul edilib.

ABŞ-da kənd təsərrüfatına cüzi rüsumlar tətbiq olunsada, elə məhsul növləri var ki, onlara yüksək kvotalar tətbiq edilir. Bu məhsullara ət və süd məhsulları, tütün, meyvə şirələri, motosiklet və mətbəx ləvazimatı aiddir. Bundan əlavə ABŞ-da mühafizə məqsədi ilə ayaqqabı istehsalına, dəzgahqayırma, cihazqayırma, gəmiqayırma, şərab istehsalına, misəritmə sənayesinə də kvotalar tətbiq edilir.

Qeyd etmək vacibdir ki, hazırkı qloballaşma şəraitində daxili bazarın öyrənilməsi iqtisadi cəhətdən mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu işdə zəif inkişaf etmiş ölkələrdə daxili bazarın formalaşması prinsipləri və inteqrasiya əlaqələrində bu bazarların inkişaf xüsusiyyətlərinin ətraflı öyrənilməsidir.

Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra öz milli iqtisadiyyatını formalaşdırmağa başlamış və bu yolda çox böyük uğurlara sahib olmuşdur. Əsas Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş “Əsrin müqaviləsi” və kompleks iqtisadi tədbirlərin uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində respublikamızda sabit inkişaf edən yerli iqtisadiyyat artıq formalaşmışdır. Bunlarla yanaşı bu sahədə müəyyən geriliklər hələ də vardır.

Ölkəmizdə ərzaq və istehlak məhsullarının idxalı hesabına yerli tələbatın ödənilməsini, yerli istehsalın daxili tələbatı tam təmin edə bilməməsi mövcuddur. Bundan başqa yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətinin zəif olmasını bu növdən olan problemlər kimi səciyyələndirmək lazımdır.

Respublikamızın iqtisadi təhlükəsizliyində xarici ticarət əlaqələrinin və onun gömrük – tarif tənzimlənməsi sisteminin inkişafı mühüm rol oynamışdır. Müstəqillik illərində respublikamızın xarici ticarət əlaqələrinin coğrafiyası nə qədər genişlənsə də, Müstəqil Dövlətlər Birliyi məkanı yenə də ölkənin xarici ticarət dövriyyəsində mühüm rol oynayır.

Respublikanın xarici ticarət dövriyyəsində MDB ölkələrindən Rusiya Ukrayna, Türkmənistan, Qazaxstan, Tacikistan, Belarusiya və Moldovanın xüsusi çəkiliyi yüksəkdir. Respublikamız üçün mühüm xarici bazar ola biləcək Orta Asiya dövlətləri ilə ticarət-iqtisadi əlaqələri hələ ki, ləng inkişaf edir.

Mövcud 25 il ərzində ölkəmizin xarici ticarət əlaqələrindəki inkişaf əmtəə dövriyyəsinin dəyər həcmi ilə ilbə-il çoxalması fiskal yönümlü iqtisadi siyasət sayəsində yığılan gömrük ödəmələrinin həcmi artması ilə müşahidə edilmişdir. Belə ki, gömrük vergi və rüsumlarının həcmi artan sürətlə özünü göstərmişdir. Belə bir faktı göstərmək lazımdır ki, müstəqilliyin əvvəllərində hətta bəzi ixrac rüsumunun ləğv olunması belə gömrük ödənişlərinin həcmi artmasına əks təsir göstərməmişdir. Aksizli əmtəələrin idxalı və aksiz vergisinə cəlb olunması idxal məhsullarının ilbə-il mal strukturunun genişlənməsinə səbəb oldu.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1995-2000-ci illərdə gömrük qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi bilavasitə yayınma hallarının qarşısını almaqla gömrük ödəmələrinin həcmi hər il artmasına səbəb olmuşdur. «Yük gömrük bəyannamələrinin doldurulması qaydaları» və «Gömrük mədaxil orderinin doldurulması və onunun tətbiqi ilə gömrük ödənişlərinin alınması qaydaları haqqında təlimata uyğun olaraq gömrük rəsmiləşdirilməsi əməliyyatının, sənədləşdirilmənin dünya standartlara çatdırılması istiqamətində işlər görülmüşdür. Belə ki, fiziki şəxslərin gətirdiyi yüklərə tətbiq edilən gömrük ödənişlərinin alınmasına nəzarət gücləndirilmiş, xarici ticarət əlaqələrində əmtəələrin dəyərinin ödənilməsi diqqət mərkəzində olmuşdur. Ölkədə kommersion məqsədi daşıyan yüklərin «Yük gömrük bəyannaməsi» ilə, həm də fiziki şəxslərin kommersion məqsədi daşımayan mallarının «Gömrük mədaxil orderi» ilə rəsmiləşdirilməsi zamanı əvvəlkindən fərqli olaraq gömrük orqanının struktur bölmələrinin sistemli nəzarətinin təmin

olunması, gömrük ödəmələrinin bilavasitə bank və ya gömrük idarəsinin kassaya ödənilməsi vergi və rüsumların ödənilməsindən yayınmaların qarşısını almışdır. Bütün bunlar isə ölkədə təhlükəsizliyin təmin edilməsinə xidmət etmişdir. Bu dövrün statistik məlumatları göstərir ki, fiziki şəxslərin gətirdiyi kommersiya məqsədi daşımayan yüklərin gömrük ödəmələrinə cəlb edilməsi üçün istifadə olunan «GA-14»-ün 1998-ci ildən «Gömrük mədaxil orderi» ilə əvəz olunduğunu görürük. Kommersiya xarakteri daşımayan yüklərin Respublika Nazirlər Kabinetinin 21 iyul 1998-ci il tarixli 81 sayılı «Azərbaycan Respublikasının gömrük buraxılış məntəqələlərindən fiziki şəxslər tərəfindən istehsalat və ya kommersiya fəaliyyəti üçün nəzərdə tutulmayan malların keçirilməsinin qaydaları haqqında qərar»ı ilə kateqoriyasının konkretləşdirilməsi də gömrük ödəmələrinin alınması, düzgün fiskal siyasətin həyata keçirilməsinə səbəb olmuşdur. Respublika Nazirlər Kabinetinin «Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən və bu ərazidən çıxarılan malların gömrük qiymətləndirilmə sisteminin tətbiqi qaydaları haqqında» Qərarına və 8 yanvar 1998-ci il tarixli 89 nömrəli «Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən malların gömrük dəyərinin bəyan edilməsinin qayda və şərtləri haqqında əsasnamə»yə uyğun olaraq idxal olunan yüklərin qeydiyyatı alınması sahibkarlara qarşı ayrı-seçkiliyi aradan qaldırmağa səbəb olmuşdur. Bundan əlavə daxili bazarı qorumaq, gömrük ödəmələrindən yayınmanın qarşısını almağa xidmət göstərir. Xidmət zamanı gömrük dəyərinin bəyan edilməsi əməliyyatının da müəyyənləşdirilməsi vergi və rüsumların hesablandığı mənbənin düzgün müəyyən olunmasına nəzarəti gücləndirməyə şərait yaradır.

Azərbaycanda 1995-2000-ci illəri gömrük işində əsaslı dəyişikliklər ili kimi qiymətləndirilir. Bu isə sonda qanunvericilik bazasının formalaşdırılması ilə nəzarətin və gömrük ödəmələrinin təkmilləşdirilməsi özünü respublika büdcəsinin gəlirlər hissəsinin formalaşdırılmasında, ölkənin təhlükəsizliyinin təmin edilməsində, gömrük orqanlarının payı ilə də özünü göstərir. Ölkənin iqtisadi inkişafı nəticəsində artan dövlət büdcəsinin gəlirlər hissəsinin əmələ gəlməsindəki gömrük orqanlarının payının artması xarici ticarət dövriyyəsinin artması ilə yanaşı

gömrük dəyərinin əmələ gəlməsinin əsas kriteriyalarının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır.

Azərbaycanda 1995-2000-ci illər xarici ticarət əlaqələrinin dünya standartlarına uyğun, fiskal yönümlü və yerli iqtisadi inkişafı nəzərdə tutan qanunvericilik bazasının yaradılması ilə də yadda qalıb. Respublikada ixraca qoyulan lisenziyalaşdırma və kvotalaşdırma maneələrinin aradan qaldırılması nəticəsində ixrac əməliyyatları asanlaşdırılmışdır. Belə ki, hüquqi və fiziki şəxslərin marağını artırmaqla yanaşı, anbarlarda olan əvvəlki istehsal əmtələrinin reallaşdırılmasına əlverişli şərait yaratmaq lazımdır.

Respublikamızda gömrük rəsmiləşdirilməsi prosesi, gömrük rejimləri, gömrük ödəmələrinin alınması və digər prosedurlara dair qanunvericilik aktlarının qəbul olunması da həmin vaxtda həyata keçirilmişdir. 20 iyun 1995-ci ildə «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunun, 10 iyun 1997-ci ildə «Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsi»nin və 27 oktyabr 1998-ci ildə «Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi haqqında Əsasnamənin» qəbul olunması gömrük qanunvericiliyinin formalaşdırılması üçün mühüm rol oynamışdır. Ölkədə qanunvericilik aktları Azərbaycanın gömrük sisteminin inkişafının əsasını təşkil etməklə onun gələcək inkişaf istiqamətlərini də müəyyən etmişdir.

Ölkəmizdə «Gömrük tarifi haqqında» Qanunda xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin mühüm vasitəsi olan tarifi formalaşdırılması və tətbiqi qaydalarını müəyyən etməklə ölkənin yerli iqtisadiyyatının planlı inkişafını nəzərdə tutan, daxili istehsalın müdafiəsini və rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi üçün qanunvericilik bazasından ibarətdir. Ölkədə Tarif qanunu və bunun əsasında formalaşan Respublika Nazirlər Kabinetinin 12 yanvar 1998-ci il tarixli 7 sayılı qərarı ilə təsdiq olunmuş «Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən və bu ərazidən çıxarılan malların gömrük qiymətləndirilməsi sisteminin tətbiqi qaydaları» gömrük dəyərinin, gömrük tarifinin, gömrük ödənişlərinin, gömrük rüsum və vergilərin alınma əməliyyatlarının beynəlxalq konvensiyaların müddəaları nəzərə alınaraq müəyyənləşdirilməsilə ölkənin

təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə xidmət edir. Bundan başqa fiskal siyasətin daha düzgün, dəqiq və bütün sahibkarlara və əmtəələrə eyni cür yanaşılmasını təmin etməlidir. Burada gömrük tarifinin tətbiqinə dair qanunvericiliyin formalaşması XİF-in iştirakçıları arasında haqsız rəqabəti aradan qaldırmaqla bərabər büdcədən yayınmaları da minimuma endirir. Gömrük qiymətləndirilməsi sisteminin tətbiqinə əsasən gömrük dəyərinin təyin olunmasının ümumi prinsipləri müəyyənləşdirməklə sağlam iqtisadi mühitin yaranmasına və əvvəlki illərdə qanunvericilikdə olan boşluqdan yararlanmaqla gömrük ödəmələrindən yayınma hallarının qarşısını almağa istiqamətlənmişdir. Göstərilən məsələlərə ardıcılıqla əməl edilməsi ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin tələblərindən irəli gəlir.

Respublikamızda dövlətin yerli istehsalı stimullaşdırmaq məqsədilə həyata keçirdiyi tədbirlər içərisində gömrük-tarif sistemində aparılan dəyişikliklər mühüm rol oynayır. Artıq Respublika Nazirlər Kabinetinin 22 aprel 1998-ci il tarixli 91 sayılı «Azərbaycan Respublikasında ixrac-idxal əməliyyatları üzrə gömrük rüsumlarının dərəcələri haqqında» qərarına müvafiq olaraq milli sahibkarlıq fəaliyyətləri dəstəklənmiş, respublikada rəqabətə davamlı malların istehsalına və ixrac rüsum dərəcələrinin yox edilməsilə xarici ticarət əlaqələrinin inkişafına nail olmaq olar. Belə ki, gömrük işinin digər sahələrlə yanaşı tarif sahəsində də qanunvericilik, iqtisadi tənzimləmə baxımından təkmilləşmə dövrünü yaşayır.

Azərbaycanda gömrük işinin qanunvericilik bazasının formalaşdırılmasında yeni «Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsini» (2012-ci il) xüsusi qeyd etmək vacibdir. Yeni Gömrük Məcəlləsi özündə gömrük işinə dair bütün istiqamətləri birləşdirməklə əsas qanunverici baza hesab olunur. Yeni məcəllənin qəbul olunması gömrük işinin inkişaf istiqamətlərini, modelini və gələcəkdə qəbul olunacaq qanunvericilik aktlarının istinad nöqtəsi yaratmasının əsası hesab edilir.

Respublikamızda «Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin tənzimlənməsi qaydaları» və «Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında qaydalar» gömrük rəsmiləşdirilmə, gömrük rejimlərinin işləmə qaydasını özündə birləşdirməklə yanaşı xarici ticarət əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi üçün ödəmələrin həyata keçirilməsində müəyyən

güzəştləri də nəzərə alır. Göstərilən qanunvericilik aktları barter, kooperasiya, konsiqnasiya, müvəqqəti idxal, sərhədyanı bazar və sair sövdələşmələrin şərtlərini müəyyənləşdirməklə bunlardan daha azad istifadə olunmasına şərait yaradır. Ölkədə yerli iqtisadi inkişafı, daxili istehsalı nəzərdə tutan gömrük rüsum və vergi dərəcələrinin yenidən təkmilləşdirilməsi inkişafı ilə nəticələnməkdə idi. 1995-2000-ci illəri gömrük –tarif tənzimlənməsi qanunvericiliyinin beynəlxalq konvensiyalara uyğun təkmilləşdirilmə dövrü kimi də göstərmək vacibdir. Belə ki, ölkədə təkmil qanunvericiliyin formalaşması təcrübi olaraq gömrük-tarif tənzimlənməsinin daha effektiv inkişafına, gömrük ödəmələrindən yayınma hallarının qarşısının alınması ilə büdcənin artan sürətlə formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1995-2000-ci il ərzində xarici ticarət əlaqələrində qanunvericilik formalaşma dövrü keçirir, ixrac sadələşdirilir və rüsumlar sıfıra bərabər tutulur. Belə vəziyyətdə əvvəlki istehsal mallarının ixracı ilə yanaşı yeni malların ixracı təmin edilir, yerli sahibkarlıq sahələri nəzərə alınaraq idxalın mal strukturu müəyyən edilir.

Respublikamızda 2000-2016-cı illəri isə Azərbaycanın gömrük-tarif tənzimlənməsi sistemində yüksəliş və inkişaf mərhələsi kimi qiymətləndirmək lazımdır.

Bu mərhələ XIƏ-də qanunvericiliyin təkmilləşmə, gömrük işinin kompyuterləşmə, yerli sahibkarlığın nəzərə alınması və daxili bazarın qorunmasına yönəlmiş tarif siyasəti, səmərəli və ya konkret istehsal sahələri üzrə inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsi dövrü kimi yadda qalır. Burada idxalın istehlak yönümlülüüyünün avadanlıq və xammala dəyişdirilməsi, ümumi iqtisadi inkişaf dövrü kimi qiymət vermək olar. Ölkədə irəliləyişlərin məhz 2000-2015-ci illər həyata keçirilməsi Respublika Hökumətinin apardığı, iqtisadi siyasətin düzgünlüyünü bir daha sübut edir.

Respublikamızda 2000-2016-cı illərin xarici ticarət əlaqələrini təhlil etməzdən əvvəl yerli iqtisadiyyatın mövcud vəziyyətinə diqqət çəkək. Göstərilən dövr iqtisadiyyatın sürətli inkişafı ilə xarakterizə edilir. Ölkə Prezidentinin 2014-cü il tarixli fərmanı ilə təsdiq olunmuş «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-

iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı», 2 mart 2001-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş «Ərzaq təhlükəsizliyi proqramı» və digər dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi 2000-2018-ci illərdə milli iqtisadiyyatın inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir. Bu proqramlarda respublikanın bütün regionları nəzərə alınmaqla kompleks inkişafı, iqtisadiyyatın neftdən asılılığının azaldılması, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadənin təmin olunması, investisiya qoyuluşlarının cəlb olunması, işsizliyin aradan qaldırılması və ölkənin milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi bir vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Belə ki, 2000-2016-cı illər ərzində respublikanın iqtisadiyyatı, ona bilavasitə təsir göstərən xarici ticarət əlaqələrilə bərabər sürətdə inkişaf etmişdir. Son dövrdə Azərbaycanın 178 ölkə ilə xarici ticarət əlaqələri milli iqtisadiyyatın hərəkətverici qüvvəsi olan sahibkarlıq, istehsal sahələri, daxili bazar amilləri nəzərə alınmaqla formalaşmışdır. Ölkənin xarici ticarət siyasətində yumşaq proteksionist siyasət seçilməklə yanaşı strateji istiqamətlər prioritet sahələr olaraq ixracın dövlət həvəsləndirilmə sisteminin təşkili, bazar subyektlərinin rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması məqsədilə dövlət proqramlarının hazırlanması, daxili bazarın milli mənafelərə uyğun qorunması kimi vasitələr əsas götürülmüşdür. Hal-hazırda ölkənin xarici ticarət əlaqələrində daxili bazarın, milli iqtisadiyyatın qorunmasına yönəlmiş tarif siyasətinin həyata keçirilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Mövcud tarif tədbirləri yerli sahibkarların istehsal etdiyi əmtəələri, daxili bazarı qorumaqla və rəqabət qabiliyyətliliyini artırmaqla yanaşı ixracın stimullaşmasını da nəzərdə tutur.

Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda yüksək inkişaf dövrü yaşayan ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin həcmilə yanaşı mal strukturu da əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq özünü göstərir.

Respublikamızda 2000-2016-cı illər həm də gömrük işinə dair qanunvericilik bazasının təkmilləşmə və inkişaf dövrü kimi yadda qalır. Belə ki, 1995-2000-ci illərdə formalaşma dövrü keçirən qanunvericilik bazası bu dövrdə beynəlxalq standartları, təcrübə işləmə zamanı ortaya çıxan nöqsanlar, lokal şərait nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilmişdir. Belə ki, keçən dövrdə gömrük işinə dair qanun-

vericiliyin əsasları və normativ aktlar qəbul edilmişdirsə, 2000-2016-cı illərdə bunların mövcud konvensiyalar əsas götürülməklə icra mexanizmini nəzərdə olan hüquqi aktlar müəyyən olunmuşdur. Göstərilən dövr keçmiş qanunverici aktların təkmilləşməsi, konvensiyaların tətbiqi, gömrük işinə dair boşluqların aradan qaldırılmasını təmin edən qanunvericiliyin yaradılması və avtomatlaşmanın tətbiqi dövrü kimi tarixə daxil olmuşdur. XİF zamanı idxal olunan malların müvafiq olaraq gömrük rüsumlarına cəlb olunma dərəcələrinin yenidən hazırlanması, yerli istehsal sahələri, sahibkarlığın qorunması, stimullaşmasının nəzərə alınması qanunvericilikdə olan təkmilləşdirmələrdən hesab edilə bilər. Ölkədə istehsal sahələrinin xammalı olan məhsulların və istehsal avadanlıqlarının gömrük rüsum dərəcələrinin aşağı salınması əslində sahibkarlığın inkişafını nəzərə almalı idi. Belə ki, hal-hazırda xarici ticarət əlaqələrində gömrük tənzimlənməsinin fiskal yönümlü deyil, belə ki, istehsalı nəzərdə tutması bu dövrü xarakterizə edir.

Ölkədə xarici ticarət əlaqələrinin yerli iqtisadiyyatın inkişafına yönəldilməsi aparılan gömrük siyasəti ilə sıx bağlıdır. məntiqi nəticəsidir. Gömrük nəzarəti, gömrük rejimlərinə dair yeni qanunvericilik aktlarının qəbul olunması gömrük rəsmiləşdirilmə əməliyyatlarının sadələşdirilməsi və təkmilləşməsi vacibdir. Bundan başqa Qanunverici aktlarla gömrük yoxlaması, gömrük baxışı, bir sözlə gömrük nəzarətinin sürətliliyinin təmin olunması, yüklərin təyinat məntəqələrinə çatdırılmasına nəzarətin avtomatlaşdırılması, gömrük rejimlərinə uyğun rəsmiləşdirilmə qaydalarının müəyyənəlməsi nəzərə alınmalıdır. Ölkədə qəbul olunmuş normativ aktların təcrübədə tətbiqi zamanı ortaya çıxan problemlərin aradan qaldırılması məqsədilə dəyişdirilməsi və ya əlavələr edilməklə təkmilləşdirilməsi vacib hesab edilə bilər. Bu zaman dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya və yeniləşən tələblərini nəzərə alaraq bir sıra normativ aktların yeni dövrdə yeniləşməsi vacibdir. Ölkəmizdə gömrük nəzarətinin həyata keçirilməsi zamanı Kioto konvensiyasının müddəalarının tətbiqi, yük daşımalarda beynəlxalq yük daşımalarından kütləvi istifadənin təmin olunması gömrük –tarif tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsini təkidlə tələb edir..

Qeyd etmək lazımdır ki, 2000-2016-cı illər ərzində gömrük rəsmiləşdirilmə və gömrük nəzarəti prosesinin avtomatlaşdırılması sürətlənmişdir. Belə ki, rəsmiləşdirilmiş əmtəələr barədə məlumatların elektron ötürülməsi və bazası formalaşdırılmışdırsa, bu mərhələdə artıq rəsmiləşdirilmə prosesinin, təyinat məntəqəsinə çatdırılmanın avtomatlaşdırılması həyata keçirilmişdir. Avtomatlaşdırılma prosesi rəsmiləşdirilmə prosesinin sürətliliyini təmin etməklə yanaşı, qanunvericilik aktlarına maksimal dərəcədə riayət olunmasını tələb edir.

Ölkəmizdə Yeni gömrük məcələsinin 2012 ilin yanvarın birindən qüvvəyə minməsi və 2013 ildə gömrük tarif haqqında Azərbaycan respublikasının yeni qanunu qəbul edilməsi XİF-in tənzimlənməsi sisteminin müasir dövrün yeni tələblərinə uyğunlaşmaması zəruriyyəti meydana çıxmışdır. Hazırki dövrdə respublikada qeyri-neft sektorunun inkişaf edilməsinə və yerli istehsalın rəqabət qabiliyyətinin yüksədilməsi istiqamətində kompleks tədbirlər görülür və gömrük işinin təşkili sahəsində müstəsna lıq kəsb edir.

Sonda onu qeyd edə bilərik ki, respublikamızda gömrük-tarif tənzimlənməsi sisteminin formalaşdırılması, təşəkkülü və təkmilləşdirilməsinin kompleks şəkildə təhlil edilməlidir. Belə ki, respublikamızın xarici ticarət əlaqələrinin inkişafına sözügedən sistemin fəaliyyətinin çox böyük müsbət təsir göstərmişdir. Xarici ticarət əlaqələrinə ümumi baxış isə əlaqələrin 1995-ci ildən hazırki dövrə qədər olan zaman aralığındakı inkişaf dinamikası bizə respublikanın xarici ticarət əlaqələrinin ümumi inkişafını göstərməklə yanaşı, hal-hazırdakı mövcud reallığı da görməyə imkan verir.

III fəsil Gömrük-tarif tənzimlənməsinin milli istehsalın inkişafına təsirinin perspektivləri

3.1. Gömrük-tarif tənzimlənməsi mexanizminin milli istehsalın stimullaşdırılmasına təsirinin gücləndirilməsi

Xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsində dünyəvi iqtisadi təşkilatlar müstəsna rol oynayır. Həmin təşkilatlar içərisində dünya ölkələrinin xarici- ticarət əlaqələrinin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən Ümumdünya Ticarət Təşkilatının rolunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Uruqvay sənədi ilə QATT-ın yerinə yaradılan ÜTT dünya iqtisadiyyatında mal və xidmət ticarətinin daha çox sərbəstləşdirilməsinə yönəldilmiş üzv ölkələr arasında davamlı müzakirələr aparılmasını qarşısına məqsəd qoymuşdur. ÜTT hər bir üzv ölkənin ticarət siyasətlərini vaxtaşırı olaraq izləyir. Təşkilat üzv ölkələr arasındakı ticarət ilə əlaqədar anlaşmazlıqların hüquqi normalara uyğun olaraq həll edilməsinə də məsuliyyət daşıyır. Təşkilatın qurulması ilə yaradılan inkişaf etdirilmiş və gücləndirilmiş qaydalara söykənən sistem ixracatçı bazar subyektlərinin əmtəə və xidmətlərlə xarici bazarlara liberal və etibarlı olaraq çıxmağını hədəfləyir.

Bu xüsusiyyəti ilə ÜTT (WTO: World Trade Organization) qloballaşan dünyamızda dünya əmtəə və xidmət ticarətinin liberallaşdırılması və tənzimlənməsi nöqtəyi nəzərindən çox mühüm bir funksiyaya malikdir.

Uruqvay raundun sonunda yenidən yaradılan ÜTT üç başlıja sazişə əsaslanır. Bunlar: Tarif və Ticarət Haqqında Baş Saziş (QATT 1994), Xidmətlər Ticarəti Baş Sazişi (QATS) və ticarətlə bağlı Fiziki mülkiyyət Hüquqları Sazişidir (TRİPS). Yeni sistemdə 1948-ci ildə qurulan QATT ayrıca bir təşkilat olmayıb, ÜTT sisteminə daxil edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki,³ sazişə nəzarət Ümumdünya Ticarət Təşkilatına həvalə edilmişdir. Göstəriləndən başqa əmtəə və xidmət ticarətinin daha yüksək səviyyədə liberallaşdırılması məqsədilə şirkətlər arasındakı müzakirələr üçün bir «forum» olma vəzifəsini də yerinə yetirir. ÜTT-yə üzv ölkələr arasındakı ticarət sahəsindəki mübahisələrin aradan qaldırılması ilə bağlı bir mexanizm işləyib hazırlamışdır. Başqa bir dövlətin qaydalara əməl etməməsi səbəbinə ticarət əlaqələrinin mənfi təsirə məruz qaldığını müdafiə edən hər hansı bir üzv dövlət ikili görüşmələr nəticəsində qənaətbəxş bir həll tapılmadıqda məsələni həll olunması üçün ÜTT-yə müraviət edir. Bu təşkilatın səlahiyyətləri çərçivəsindəki bütün mühüm məsələlər haqqında qərarlar Nazirlər Konfransında həll edilir. Belə ki, iki ildən bir toplanan Nazirlər Konfransında yeni sahələr üzrə qərarlar qəbul edilir. 1995-ci ildə Mərakeşdə, 1996-cı ildə Sinqapurda və 1998-ci ildə Cenevrədə təşkil olunan Nazirlər Konfransında qəbul olunan qərarlar nəticəsində ÜTT-nin iş rejiminə əlavə edilən məsələlər aşağıdakılardır:

1. Ticarət və ətraf mühitin mühafizəsi;
2. Ticarət və investisiya siyasəti;
3. Ticarət və rəqabət siyasətinin tələbləri;
4. Ölkələr arasında ticarətin asanlaşdırılması;
5. Dövlət xərclərində şəffaflığın təmin edilməsi;
6. Elektronik ticarətin həyata keçirilməsi .

Beynəlxalq aləmdəki qloballaşma dövlətlərin beynəlxalq ticarətdə asılılıqlarını sürətlə artırmışdır. Belə ki, sosializmin süqutu istehsalın və xarici ticarətin dövlətin nəzarətində olduğu dövlətlərdə bazar yönümlü siyasətin mərhələli olaraq qəbul edilməsinə səbəb oldu. Əvvəlki vaxtlarda ticarət əlaqələri olan bu ölkələr, vaxt keçdikcə dünya miqyasında ticarətə başlamışdılar. Hal-hazırda inkişaf etməkdə olan bir çox dövlətlər artıq fəal ixrac siyasəti həyata keçirir. Bundan başqa keçmiş sosialist ölkələri də xarici ticarət siyasətlərini yeni prinsiplər əsasında formalaşdırırlar.

Son dövrdə nəqliyyat və rabitə sahəsində meydana gələn inqilabi dəyişikliklər, inkişaf etməkdə olan dövlətlərdəki kiçik istehsalçıların həm yaxın, həm də uzaq

dövlətlərdə əmtəə və xidmət satışı üçün bazar axtarmağa şərait yaratmışdır. Belə ki, əmtəə və xidmətlərin bir dövlətdən digərinə nəql edilməsinin asanlaşması, ölkələr arasındakı xarici ticarət əlaqələrinin inkişafının getdikcə artmasına səbəb olmuşdur.

Belə ki, əmtəə və xidmət ixracatçı və idxalatçıların xarici ticarətdən get-gedə artan asılılıqları, dövlət və komməriya şirkətlərinin öz ticarət gəlirlərinin qorunmasında xarici ticarət sistemi mühüm rol oynayır. Respublikamızda Qanunlardan asılı sistem, əmtəə və xidmətlərin xarici bazarlara girişinin, tariflərin yüksəldilməsi və ya idxalata məhdudlaşdırma qoyulması ilə mane olunmayacağına şərait yaradır. Mövcud bazarlara bəxş etdiyi etibarlı giriş, komməriya şirkətlərinin xarici bazarların məhdudlaşdırığı dövlət fəaliyyətləri nəticəsində itirilməsi təhlükəsi olmadan, ixracat üçün planlaşdırma və istehsalın inkişafına şərait yaratmışdır. Bundan əlavə ÜTT sisteminin yaratmış olduğu hüquq və məsuliyyətlər, sürətlə qloballaşan dünya iqtisadiyyatı çərçivəsində ticarətin inkişafı üçün bir sıra vəzifələrin yerinə yetirilməsini qarşıda qoyur:

1. Ölkədə həyat standartını yüksəltməyi, davamlı bir şəkildə artan real gəlir və xalis tələb həcmi təmin etməyi şərait yaratmaq. Bundan əlavə əmtəə və xidmət istehsal, ticarətinin inkişafını, dünya resurslarının davamlı yüksəlmə hədəfinə ən uyğun şəkildə istifadəsinə imkan verməyi, ətraf mühiti qorumağı, fərqli iqtisadi səviyyədəki dövlətlərin ehtiyac və təhlükəsizliyinə cavab verəcək şəkildə mövcud resursların artırılmasını təmin etmək.

2. İnkişaf etməkdə olan dövlətlər və onlar arasında yer alan ən az inkişaf etmiş dövlətlərin artan beynəlxalq ticarətində iqtisadi rolunun gücləndirilməsi.

3. Dünya ölkələri arasında qarşılıqlı mənfəətə əsaslanan və gömrük tariflərində və ticarətin qarşılaşdığı digər məhdudiyyətlərdə mühüm endirimlərə imkan yaradan və beynəlxalq ticarət əlaqələrində ayrı seçkiliyi aradan qaldıran kontraktları imzalamaq.

4. Çoxtərəfli ticarət müzakirələrinin nəticələri əsasında həyata keçirilən və uzunmüddətli bir çox tərəfli ticarət sisteminin yaradılması.

5. Çox tərəfli ticarət sisteminin əsas şərtlərini qorumağı qarşısına məqsəd kimi qoymaq.

Bunlardan başqa hər bir bir dövlət xidmətlər ticarəti üçün, davamlı yüksəlişin dəstəklənməsi və ətraf mühüm fərqli beynəlxalq iqtisadi inkişaf səviyyələrinə uyğun olaraq qorunması üçün müəyyən işləri həyata keçirməlidir. Bundan əlavə inkişaf etməkdə olan dövlətlərin və bunların içində xüsusilə ən az inkişaf edənlərin beynəlxalq ticarətdən daha yaxşı bir pay almalarına şərait yaratmaq lazımdır.

ÜTT ticarət kontraktlarının həyata keçirilməsi yolu ilə üzv ölkələrdə ticarət rejimini tənzimləyir. Belə ki, bir çox ticarət kontraktlarının həyata keçirilməsi və idarə edilməsi üçün lazımı imkan yaradır. Belə ki, ÜTT çox tərəfli ticarət kontraktları əsasında fəaliyyət göstərən bir formdur. ÜTT, bundan əlavə, Nazirlər Konfransında qəbul olunacaq qərarlara görə, üzvlər arasında çoxtərəfli ticarət əlaqələrindəki müzakirələrini nəticələrinin həyata keçirilməsinə nəzarət edir.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatı , global iqtisadi siyasətinin yaradılmasında daha çox dolğunluq əldə etmək üçün Beynəlxalq Valyuta Fondu və Beynəlxalq Yenidənqurma və Dünya bankı ilə onunla əlaqəli idarələrlə də birlikdə iş görürlər.

ÜTT sisteminin əsasını təşkil edən əmtəə və xidmətlər ticarətinə dair çoxtərəfli sazişlərin özü QATT-da qarşıya qoyulmuşdur. Belə ki, QATT-ın əsas vəzifəsi üzv dövlətlərdəki ticarət qurumlarının bir-birilə ədalətli rəqabət şərtləri əsasında ticarətlə məşğul ola biləcəkləri bir sərbəst və açıq ticarət sistemi formalaşmışdır. QATT-ın tamamlayıcı kontraktların ortaya qoyduğu müxtəlif qaydaların qarışıqlıqlarına baxmayaraq, sistem bəzi əsas qaydalara əsaslanır. Bu sistemdə 4 qayda vardır:

I. Tariflərin vasitəsilə yerli sənayeni qorumaq: Belə ki, QATT ticarəti mərhələli olaraq liberallaşdırmağı qarşısına məqsəd qoymasına baxmayaraq, üzv dövlətlərin yerli istehsal xarici rəqabətə davam gətirə bilmir. Belə ki, dövlətlərin bu qorumanı tariflər vasitəsilə həyata keçirilmələri vacibdir. Bundan əlavə bəzi xüsusi hallar xaricində kəmiyyət məhdudiyyətlərinin tətbiqi qadağan edilir.

II. Bağlı tariflər: Dövlətlər tarifləri endirmək və çoxtərəfli ticarət müzakirəsində ticarətə dair digər əngəlləri aradan qaldıraraq yerli istehsalatı yönəlmiş qorumanı azalda və mümkün olduğu halda aradan qaldıra bilər. Burada tarif dərəcələri hər dövlətin ənənəvi güzəşti tarif dərəcələrində qeyd olunaraq əlavə artımlara qarşı qabaqlayıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi zərurətini meydana çıxarır.

III. Ən çox cəzalanın dövlət qaydası: Belə ki, QATT-ın mühüm qaydaları arasında yer alan ən çox cəzalanın dövlət qaydası ayrı-seçkilik etməmək prinsipinə əməl edir. Bu qayda tariflərin və digər tədbirlərin idxal və ixrac edilən əmtəələrə dövlətlər arasında ayrı-seçkilik edilmədən tətbiqini irəli sürür. Belə ki, dövlətlər bir dövlətin idxal məhsullarına digər dövlətlərdən gələn idxal məhsullarına nisbətə daha yüksək gömrük vergiləri tətbiq etməsi ehtimalı mövcuddur. Qeyd etmək lazımdır ki, seçimli və ya gömrüksüz bölmələrə tabe olan regional ticarət tənzimləmələri üzvləri arasındakı ticarət bu cür istisnalardan ibarətdir. Başqa bir istisna isə Ümumiləşdirilmiş Seçimlər Sistemidir.

IV. Ənənəvi əməliyyat qaydası: Dünyada cəzalanın dövlət qaydasının müxtəlif dövlətlərə məxsus əmtəələr arasındakı ayrı-seçkiliyin ləğvi ilə yanaşı, ənənəvi əməliyyat qaydası daxili vergilərin və daxili tənzimlənmələrin həyata keçirilməsi daxilində idxal edilən əmtəələr ilə yerli əmtəələr arasındakı ayrı-seçkiliyi qadağan edilir. Buna görə gömrük vergilərinin ödənilməsilə bir əmtəənin ölkə bazarına girməsini izləyərək, tutulan daxili verginin ənənəvi və ya yerli olan əmtəədən tutulandan yüksək olmasına imkan verilmir.

Göstərilən dörd əsas qayda idxalatçı dövlətlərin gömrük məntəqələrindən daxil olan əmtəələri istiqamətləndirən və ümumi tətbiqi olan qaydalar tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dünya iqtisadi və sosial inkişaf mərhələsi inteqrasiya əlaqələrinin geniş inkisafı, könüllü regional ticarət-iqtisadi ittifaq və birliklərin yaranması diqqəti cəlb edir. Hazırda dövlət müstəqilliyinin qurulması və möhkəmləndirilməsi yolunda Azərbaycan dünya birliyinə ciddi və sıx inteqrasiya olunur. Artıq respublikamız Birləşmiş Millətlər Təşkilatının, ATƏT-in tam

hüquqlu üzvü olmaqla bir çox beynəlxalq təşkilatlarada, o cümlədən maliyyə institutları ilə əməkdaşlıq edir. Dünya ölkələri son onilliklər ərzində xüsusilə xeyli yaxınlaşmış və ümumi prinsip və normalarla idarə olunurlar. Belə ki, xarici ticarəti və eləcə də bu sahədə mövcud olan müxtəlif növ formallıqların aradan qaldırılmasını xeyli asanlaşdırır. Ölkədə Gömrük nəzarəti və gömrük rəsmiləşdirilməsi qayda və praktikanın yaxınlaşmasında əsasən beynəlxalq çoxtərəfli kontraktlar, xarici idarə və təşkilatların, xüsusilə də Gömrük Əməkdaşlığı üzrə Şuranın, Avropa İqtisadi Komissiyasının, QATT-ın, BMT-nin ticarət və inkişaf üzrə Konfransında böyük işlər görmüşdür. Bunların nəticəsində yüklərin gömrük rəsmiləşdirilməsinin yerli qaydaları beynəlxalq razılaşmalar əsasında həyata keçirilir. Dünya dövlətləri ilə təsərrüfat əlaqələrinin və dövlətlərarası qarşılıqlı əlaqələrin inkişaf etməsini **tələb edir.** Bundan başqa dünya təsərrüfat əlaqələrinin tənzimlənsi və BƏB-in üstünlüklərindən daha da səmərəli istifadə olunmasını təmin edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, çoxtərəfli tənzimlənmənin ölçüləri və istiqamətləri bu əlaqələrdə iştirak edən ölkələrin konkret maraqlarından, onların dövlətlərin siyasətinin və dövlət orqanlarının fəaliyyətindən bilavasitə asılıdır. Belə ki, bu tənzimləmə iştirakçı dövlətlərin milli suverenliyinə toxunmamalı və əsasən ticarət-iqtisadi sahədə dövlət qərarlarına təsir edir. Xarici ticarət sahəsində dövlət siyasətinin tərkibinə təkcə tənzimləmə deyil, həm də dünya təsərrüfat sisteminin, Xarici İqtisadi Fəaliyyətin iştirakçılara həm dövlətlərarası, həm də beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar daxilində kömək etməsi daxil edilməlidir.

Dünyada dövlətlərin iqtisadi siyasətinin həm beynəlxalq, həm də regional aspektdə tənzimlənməsi beynəlxalq ictimai və xüsusi hüquq normaları əsasında reallaşır. Mövcud adi və konvensial hüquq normalarına əməl edilməsinə həm ölkələr, həm də beynəlxalq regional təşkilatlar tərəfindən nəzarət olunur. Qarşılıqlı ticarət əlaqələrinin dərinləşməsi və mürəkkəbləşməsi ilə əlaqədar olaraq bəzən ayrı-ayrı ölkələr arasında bu normalara bütövlükdə və ya ayrı-ayrı müddəalar daxilində yenidən baxılır və yeni normalar qəbul edilir.

Müasir qloballaşma şəraitində dünya təsərfatında və dövlətlərin xarici iqtisadi siyasətində baş verən proseslər bilavasitə iqtisadi fəallığın qloballaşması ilə əlaqədardır. Belə ki, bu gün əmtəələr və xidmətlər bazara ya xarici ticarət, ya da xarici komponentlərdən istifadə edərək istehsal olunmaqla çıxır. Bircə faktı qeyd etmək kifayət olar ki, son 50 ildə dünya əmtəə dövriyyəsi 16 dəfə artdığı halda, məhsul istehsalı sadəcə olaraq 7 dəfə artmışdır. Hal-hazırda dünya təsərfatının vahid bir orqanizmə çevrildiyi, ETİ-nin bir çox milli və regional problemləri qlobal problemlərə çevirdiyi bir şəraitdə beynəlxalq iqtisadi təşkilatların rolu da artmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ÜTT-nin əsas prinsipləri və qaydaları bunlardır:

1) diskriminasiyasız ticarət prinsipini əsas tutaraq dövlətlərə “ən əlverişli rejim” şəraitinin verilməsi;2) xaricdən gətirilən əmtəə və xidmətlərə qarşılıqlı olaraq “milli rejim”in tanınması; 3)ticarətin tənzimlənməsində tarif metodlarına üstünlük verilməsi;4) kəmiyyət məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması; 5)ticarət siyasətinin şəffaflığının təmin edilməsi;6) ticarət əlaqələrinin danışıqlar və məsləhətləşmələr yolu ilə həll edilməsi.

ÜTT170-dən çox ölkə ilə “çoxtərəfli ticarət sazişləri” anlayışı ilə ifadə olunan 25-yə yaxın əsas saziş və hüquqi aktların icra edilməsini öz üzərlərinə götürüb. Belə ki, ÜTT dünya əmtəə və xidmətlər ticarətinin hal-hazırda 90 %-ni tənzimləyən çoxtərəfli saziş kimi də ifadə etmək olar.

ÜTT-yə qəbul edilmə proseduraları QATT- ÜTT 55 illik təcrübəsi nəticəsində formalaşmışdır. Bu proses kifayət qədər mürəkkəbdir və bir neçə mərhələdən keçilməlidir. Üzv olan dövlətlərin təcrübəsi onu göstərir ki, qəbul prosesi ən azı 3-5 il, bəzi hallarda isə bundan da çox vaxt apara bilər.Azərbaycan isə hələ 20 ilə yaxındır ki, üzv olmaq ərəfəsindədir.

Azərbaycanın ÜTT-yə üzvolma prosesini şərti olaraq 2 etapa bölmək olar. Bu etapdan birincisi-“məlumat” toplamaq mərhələsidir. Belə ki, üzv olmaq niyyətində olan dövlət danışıqlar zamanı ÜTT-nin üzvü olan dövlətlərin iqtisadiyyatı, ticarət sistemi ilə tanış olur. Quruma üzv dövlətlər isə, öz növbələrində, namizəd dövləti hərtərəfli və çox diqqətilə öyrənir.Bundan başqa onun siyasi və

iqtisadi vəziyyəti haqqında məlumat toplayırlar. Azərbaycan hal-hazırda bu mərhələdədir.

Azərbaycanın global iqtisadi sistemə inteqrasiya etmək səyi dövlətimizin konkret hərəkətləri ilə birləşir. İnteqrasiya əlaqələrinin dərinliklərinə necə deyərlər, «baş vurmaq» üçün yerli iqtisadiyyatın tənzimləmə sistemini dünyada geniş tətbiq olunan müasir metod, prinsip və qaydalara uyğunlaşdırmaq vacibdir. Belə ki, xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsinin elə mexanizmini yaratmaq tələb edilir ki, onlar, ilk növbədə, iqtisadi alətləri, lazım gəldikdə, kvotalaşma, lisenziyalaşma kimi inzibati tənzimlənmə üsullarından istifadə edilir.

Göstərilən problemlərin həllinə respublikanın ticarət-iqtisadi əlaqələrinin tənzimlənməsinin çoxtərəfli sistemində tamhüquqlu iştirakı yardımçı ola bilər. Bu zaman məlum olduğu kimi tarif və ticarət üzrə Baş Sazişin əsasında tənzimləmə həyata keçirilir.

Azərbaycanda ticarət-iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsinin çoxtərəfli sisteminin tam hüquqlu iştirakçılarının payına dünya əmtəə ticarətinin 95%-i və dünya xidmət ticarətinin isə 90%-i onun payına düşür.

Hal-hazırda respublikamızın dünya ticarət sistemində inteqrasiyası məlum və göstərilən vəzifənin stimullaşmasında mühüm amildir.

Respublikaya gətirilən əmtəələr üzrə gömrük rüsum dərəcələrinin normal səviyyəsinin müəyyən edilməsi prosesi daha məsuliyyətlidir. Yerli bazarın mümkün sərbəstləşmə həddini müəyyən etmək vacibdir. Belə ki, respublikanın ticarət-iqtisadi xarakterli inteqrasiya birlikləri üzrə əməkdaşlarının münasibətlərinin nəzərə alınması ilə də ziddiyətlidir.

Ölkəmizdə daxili bazarın tələblərinin tam ödənilməsi əmtəə mövqeləri üzrə gömrük rüsum dərəcələri 25%-dən yuxarı olmalıdır. Anoloji əmtəə idxalının yerli istehsalçılara heç bir təhlükə yaratmayan əmtəə mövqeləri üzrə daxili bazarın bu əmtəələrlə təminatlılığı səviyyəsindən asılı olaraq, gömrük rüsumu 10%-dən 20%-ə qədər tətbiq edilə bilər.

Beynəlxalq danışıqlar Azərbaycanın gələcək inkişafına dair yerli maraqlara cavab verən Proqramla sıx əlaqədardır. Həmin proqram Heydər Əliyevin müəyyən

etdiyi Azərbaycanın uzun müddətə inkişaf strategiyasının əsas tərkib hissəsidir. Bu proqramda dövlətimizin inkişafı ilə bağlı əsas məsələlər, islahatların keyfiyyətcə yeni mərhələyə keçməsi, ölkə iqtisadiyyatında baş verən müsbət meyllərin gücləndirilməsi, regionda və dünyada baş verən yeni proseslərin milli mənafeələr baxımından qiymətləndirilməsi öz əksini tapmışdır.

3.2. Gömrük – tarif tənzimlənməsinin istehsalın inkişafına təsirinin perspektivləri

Ölkəmizin BİM sistemində fəaliyyətinin genişlənməsi prosesi istehsalın ölkələrarası ixtisaslaşması və kooperasiyanın güclənməsi, elmi-texniki və valyuta – kredit əlaqələrinin inkişafı və xarici ticarət dövriyyəsinin artımı ilə müşahidə edilir.

Beynəlxalq aləmdə iqtisadi əməkdaşlığın bütün forma və növlərindən istifadə edilməsi və bu işdə gömrük-tarif tənzimlənməsi sistemi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı və səmərəliliyi nöqtəyi-nəzərdən qiymətləndirilməlidir. Bu işdə gömrük-tarif tənzimlənməsi qarşılıqlı əlaqələr əsasında və iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış göstəricilərə uyğun tətbiq edilməlidir. Bundan əlavə respublikanın gömrük-tarif tənzimlənməsi sisteminin effektivliyini və onun ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında effektivlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi vacibdir. Burada Azərbaycanın müstəqilliyə qədər və müstəqilliyin ilk illəri ərzində gömrük-tarif tənzimlənməsi sisteminin aşağıda göstərilən mühüm cəhətlərinə diqqət yetirilməlidir.

1. Keçid dövrünün ilk illərində iqtisadi potensialın struktur modernləşməsində mühüm rol oynayan xarici rəqabət faktoruna düzgün yanaşmaq.

2. Beynəlxalq ticarətin yerli və xarici səviyyədə istehsal xərclərinin ölçülməsi kriteriyası olduğu.

3. Ölkədə həm milli, həm də xarici bazarlarda rəqabətdən əhəmiyyətli dərəcədə kənarlaşdırılmışdı.

4. Xarici ölkələrlə müqayisədə, məhsul vahidinin xərc tutumu süni surətdə artmış, keyfiyyət problemi aşağı düşmüşdür.

Qeyd etmək lazımdır ki, gömrük-tarif tənzimlənməsi sistemində səmərəliliyin ölçü və prinsiplərinin müəyənləşdirilməsinin metodoloji məsələlərinin həlli həm nəzəri, həm də təcrübi əhəmiyyətə malikdir. Bu məsələnin həmişə aktual olduğu diqqəti cəlb edir.

Göstərmək lazımdır ki, xarici iqtisadi fəaliyyətin effektivlik konsepsiyasının klassik yozumu bir qayda olaraq ictimai əməyə qənaət edilməsindən ibarətdir. Bu işdə marksist iqtisadçılar əsas rol oynamışlar. Onlar ictimai əməyə qənaət qanununun effektivlik meyarı kimi göstərilməsi ilə razılaşımaq olmaz. Çünki K.Marksın özü - «... həqiqi qənaət-yığım, iş vaxtına qənaətdir (istehsal xərclərinin minimumu və yaxud minimum səviyyəyə endirilməsi). Lakin, bu qənaət məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə eyniyyət təşkil edir» - demişdir¹⁷.

İqtisadçı L.A.Kostin göstərir ki, «... Marks əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi qanununu məhsul vahidinin dəyərinin azalması məsələsi, başqa sözlə məhsuldar əməklə, maddi istehsal prosesində sərf edilən əməklə bağlamışdır. O, iş vaxtına qənaət qanununu dəyər meyarı ilə birbaşa əlaqələndirmişdir»¹⁸.

Belə ki, L.A.Kostinin bu nəticəyə hansı əsasla gəldiyi bizə məlum olmasa da, hər halda marketoloqun əməyinin qeyri-məhsuldar olduğunu heç kım göstərə bilməz.

Qeyd etmək lazımdır ki, effektivliyin başlıca meyarının təkəcə iş vaxtına qənaətdən ibarət olduğu ideyasını təkəcə K.Marks deyil, eləcə də A.Smit, D.Rikardo və əmək-dəyər nəzəriyyəsini qəbul edən bir qrup iqtisadçılar dəstəkləmişlər. Belə ki, D.Rikardonun müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi bütünlükdə istehsalın bir amilinə - canlı əməyə qənaət edilməsilə şərtlənir.

D.Rikardo Müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsinin əsaslığı P.Samuelson tərəfindən belə təsdiq edilmişdir: P.Samuelson «... Müasir iqtisadçılar bilirlər ki,

¹⁷ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т.18, соч.23, с.152. Т.46, с.221

¹⁸ Костин П.А. Повышение эффективности труда в новых условиях хозяйствования. М., 1992, с.94

onların hətta əmək - dəyər nəzəriyyəsini qəbul edib-etməmələrindən asılı olmayaraq, bu nəzəriyə hər halda ədalətlidir»¹⁹.

Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, klassik nəzəriyyəyə görə, xarici iqtisadi əlaqələrin, o cümlədən onun tənzimlənməsinin başlıca effektiv meyarı kimi götürülən müqayisəli istehsal xərclərinin əsasında ictimai-zəruri iş vaxtı dayanır. Belə ki, istənilən halda iş vaxtını iki baxımdan nəzərdən keçirmək lazımdır: A) Dəyər ölçüsü; B) Əmək prosesinin müddəti.

Hal-hazırda D.Rikardonun, eləcə də bu nəzəriyyəni qəbul edən başqa iqtisadçıların təhlil üsulundan istifadə edilir. Fərz edək ki, respublikamızda və Türkiyədə televizor istehsalına hər bir vahid hesabı ilə 9 saat iş vaxtı sərf edilir. Türkiyədə yeni texnika və texnologiyadan istifadə etməklə həmin müddət ərzində 6 televizor istehsalına nail olunur. Belə ki, televizorun dəyəri 9 saatdan bir saat altı dəqiqəyə enir. Bu cür müəyyən etmə yalnız o halda mümkündür ki, dəyər «konkret əmək» sərfi ilə müəyyən edilsin. Hərgah K.Marksın, nə də D.Rikardonun baxışlarında «konkret əmək» dəyər ölçüsü hesab edilmir. Bununla yanaşı, sadə və mürəkkəb əmək kateqoriyaları sözügedən nəzəriyyədə mücərrəd ifadələr kimi izah edilir.

Hərgah mürəkkəb əməyin sadə əməyə çevrilməsi üsulu izah edilmir..

Beləliklə əgər dəyər ölçüsü kimi abstrakt əmək götürülürsə, onda dəyər qanununun yalnız «iş vaxtı» amilinə əsaslanması ideyası, xüsusi ilə müasir inkişafın keyfiyyətləri baxımından qəbul edilə bilməz. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin və onların effektiv dərəcəsinin əsas bazası kimi bütün istehsal faktorlarına qənaətə, daha konkret ifadə etsək, faktorların mütənasibliyi qanununa əsaslanan dəyər qanunu özünü göstərir.

XİƏ-nin tənzimlənməsinin iqtisadi mahiyyətinə həm kəmiyyətə, həm də keyfiyyətə təsirini müəyyənləşdirmək dövlətin milli-iqtisadi maraqları baxımından yanaşmaq vacibdir.

Mövcud faktorların cəmi baxımından xarici iqtisadi əlaqələrin gömrük-tarif tənzimlənməsinin respublikanın sosial-iqtisadi inkişafına təsirini birmənalı olaraq

¹⁹ Самуэлясон Л. Экономика. II том, М., 1993, с.175

qiymətləndirmək çətindir. Buna görə də inkişafın müxtəlif mərhələlərində iqtisadi fəaliyyətə təsirin xarakteri və müddəti baxımından müxtəlif olan faktorların əhəmiyyətlik və effektivlik nisbəti xeyli fərqli olur.

Bundan başqa xarici iqtisadi fəaliyyətin səmərəlilik meyarlarını daha konkret formada göstərmək olar. Bu zaman söhbət yalnız kəmiyyət göstəricilərindən istifadədən gedir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müqayisəli üstünlüklər, yaxud son dövrlərdə daha çox göstərilən alternativ xərclər konsepsiyası baxımından xarici ticarətin gömrük-tarif tənzimlənməsi və ixtisaslaşmanın yerli mənafe baxımından səmərəliliyi aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

1. Əmtəə, yaxud xidmət vahidinə çəkilən xərclərin müqayisəsi imkan verir ki, respublika öz istehsal imkanları daxilində daha ucuz başa gələn əmtəələri idxal etsin və ya əksinə.

2. Xarici ticarət və ixtisaslaşma istehsal xərclərinin aşağı düşməsinə imkan verir.

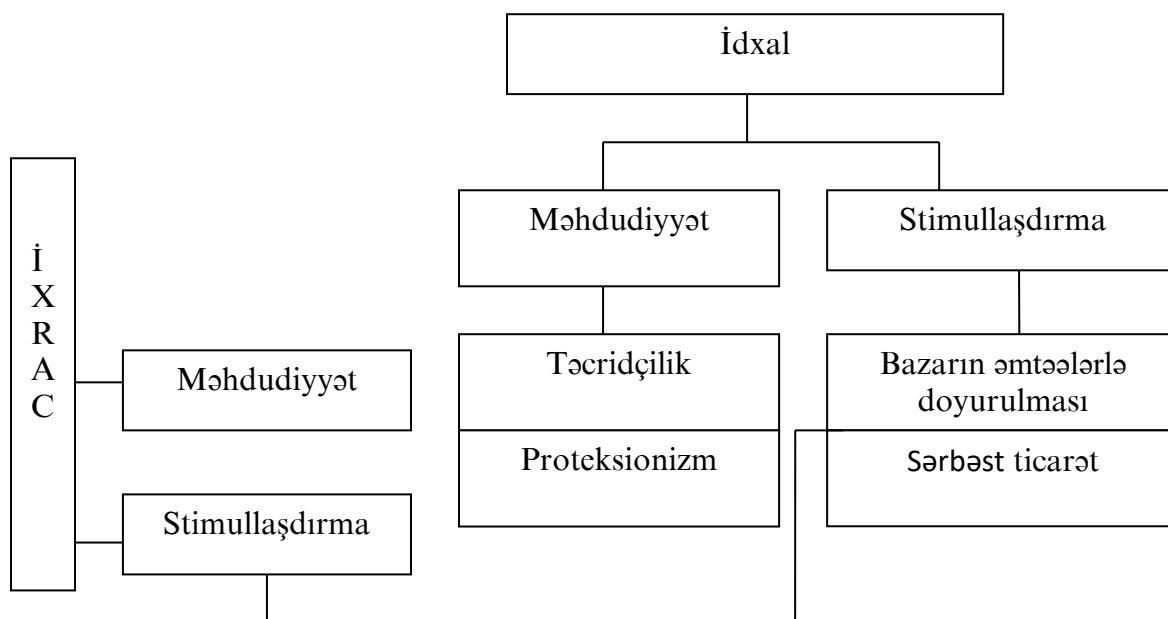
3. Ölkədə istehlakçıların tələbinin həm çeşid, həm də keyfiyyət strukturu baxımından ödənilməsi təmin edilməlidir.

Burada nəzəriyyə birmənalı şəkildə qəbul edilə bilər, əgər xarici ticarətin respublika daxilində gəlirlərin bölüşdürülməsinə təsiri nəzərdə tutulmasa.

Beləliklə xarici ticarət ixracat əmtəələrinin istehsalına sərf edilən faktorlara olan tələbi artırır və əksinə, idxalatı əvəz edəcək sahələrdə intensiv istifadə edilən faktorlara olan tələbi aşağı salır. Nəticədə butövlükdə ticarət respublika üçün faydalı olsa da, ayrı-ayrı sahibkarlara ziyan verə bilər. Bu baxımdan hökumətin müdaxiləsinin zəruriliyini tələb edir. Burada xarici iqtisadi strategiyanın müəyyənləşdirilməsi olduqca vacibdir.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, XİF strategiyaları müxtəlif şəkildə özünü biruzə verə bilər. Bunu aşağıdakı sxem şəklində göstərmək olar.

Xarici iqtisadi fəaliyyət strategiyalarının formaları

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda hal-hazırda hər hansı bir starteqiyanı «xalis» şəkildə tətbiq etmək mümkün deyil. Belə ki, xarici iqtisadi fəaliyyətin strategiyasının müəyyənləşdirilməsi səmərəliliyin təkə kəmiyyətə deyil, həm də keyfiyyətə yüksəldilməsinə nail olunması ilə əlaqədardır.

Bu istiqamətdə Azərbaycanın başlıca strateji vəzifəsini aşağıdakı kimi formalaşdırmaq vacibdir: 1) Xarici iqtisadi fəaliyyət elmi texniki tərəqqinin sürətlənməsinə əsaslanmalıdır 2) ölkənin iqtisadi subyektlərinin əmtəə və xidmətlərin keyfiyyəti, texnika, texnologiya baxımından dünya standartları səviyyəsinə yüksəldilməlidir.

Bunlardan əlavə xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük-tarif tənzimlənməsinin sosial-iqtisadi inkişafa təsiri effektivlik baxımından iki istiqamət üzrə tədqiq edilməlidir:

1) Mənfəətin yüksək artmasına nail olmaq (milli gəlir, ayrı-ayrı sahələrin gəliri).

2) Səmərəliliyin yüksəldilməsinin əldə edilməsi

Göstərilən hər iki istiqamət qarşılıqlı vəhdətdə olmaqla bir birini tamamlayır. Burada gəlirin çoxaldılmasına nail olunması hər şeydən əvvəl, lokal, fərdi mənafeələrin təminatına yönəldilir. Bundan əlavə iqtisadi səmərəlilik bu baxımdan ayrı-ayrı sahələrin «şəxsi işi» kimi özünü göstərir. Bundan başqa bu məsələnin yalnız bir tərəfidir. Burada effektiv istehsal faktorlarının hərəkətindən deyil, nəticənin xarici bazar tərəfindən qəbul edilməsindən asılıdır. Ona görə də, sosial istiqamət iqtisadi istiqamətə üzvi surətdə daxil olur.

Belə bir qənaətə gəlmək olar ki, iqtisadi və sosial effektivin ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilməsi metodoloji baxımdan səhvdir. Belə ki, real bazar iqtisadiyyatının təşəkkülü iqtisadi mənafeənin həddindən artıq fərdiləşməsinə gətirib çıxara bilər. Buna görə də heç də o demək deyildir ki, həmin məsələ avtomatik olaraq həll edilir.

Göstərilən məsələlər xarici iqtisadi fəaliyyətin tarif tənzimlənməsinin səmərəlilik dərəcəsi dövlətin rolu ilə xeyli dərəcədə bağlıdır.

Respublikamızın xarici iqtisadi əlaqələrinin, o cümlədən Azərbaycanın gömrük-tarif tənzimlənməsi sisteminin effektivliyi əməkdaşlıq edən dövlətlərlə qarşılıqlı təsərrüfat fəaliyyəti prosesi vaxtı əldə olunan xalis gəlirin kəmiyyəti ilə sıx bağlıdır. Xarici əlaqələr sahəsi ilə əldə edilən gəlir nə qədər yüksək olarsa xarici iqtisadi əlaqələrin effektivliyi də ə qədər yüksək olur. Ölkədə milli gəlirin artım həcmi kəmiyyətə müəyyənləşdirilməsi mexanizmi ən mürəkkəb nəzəri - metodoloji məsələlərdən biri hesab edilir. Belə ki, mürəkkəbliyinə görə də bu məsələyə münasibətdə tədqiqatçılar arasında vahid fikir hələlik yoxdur.

Ölkədə milli gəlirin artması ilə xarici ticarətin effektivliyi arasında olan asılılıq probleminə «Xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyi : aktual problemlər» monoqrafiyasının müəllifləri yeni baxışdan yanaşırlar:

1. Məhsulun ixracı axırıncı ticarət əməliyyatlarının tərkib hissəsi olmaqla, ölkə istehsalının milli gəlirini öz tam dəyəri miqdarında azaldır.
2. Ölkədə idxal əmtəələrinin milli dəyəri ixrac əmtəələrinin milli dəyəri ilə uyğun olmalıdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, canlı əmək ictimai əməyin əsas hissəsini təşkil edərək, milli gəlirin həqiqi artım mənbəyi sayılır. İqtisadçılara görə bu hal xammal və əmək ehtiyatlarının azad edilməsinə və başqa ictimai məqsədə yönəldilməsinə şərait yaradır. Ölkədə qənaət edilmiş canlı əmək (ictimai istehsal zamanı istifadə edilən hissəsi) yeni dəyər əmələ gətirir. Belə ki, xarici ticarət fəaliyyətindən yaranmış yeni dəyər milli gəlirin artımı hesab olunur²⁰.

Nəticədə, beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirak etmək nəticəsində yaranan xalis gəlirin yüksək ölçüsü öz mahiyyətinə görə həmin növ əmtəələrin istehsal və daşınmasında material və əmək məsrəflərinin minimuma endirilməsinə səbəb olur.

Yüksək effektə nail olmaq, bununla yanaşı BƏB-də iştirak etməkdən alınan xalis gəlir ölçüsü xarici iqtisadi əlaqələrin bütün formaları üçün eynidir. Belə ki, xarici ticarət, dövlətlərarası istehsalın ixtisaslaşdırılması, texnoloji mübadilə ilə bağlı əməkdaşlıq, kredit fəaliyyəti, informasiya təminatı (nou-hau), müxtəlif səviyyələrdə inkişaf etmiş dövlətlərlə müştərək sahibkarlığın həyata keçirilməsi və s.

Respublikamızın xarici iqtisadi əlaqələrinin tarif tənzimlənməsinin effektivliyi əməkdaşlıq etdiyi dövlətlərlə qarşılıqlı təsərrüfat fəaliyyətindən alınan xalis gəlirin kəmiyyətindən və həmin dövlətlərdə mövcud olan ehtiyat və onların məhsullarına çəkdiqləri xərclərlə əlaqədardır. Belə ki, beynəlxalq iqtisadi mübadilə vasitəsi ilə həyata keçirilən gəlir nə qədər çox olsa, xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyi o qədər də yüksək olacaqdır.

Respublikamız dünya ölkələri xarici iqtisadi əlaqələrinin ümumi səmərəliliyini ölçmək üçün, onların konkret formalarından asılı olmayaraq, səmərəliliyin müqayisə ölçüsü formulasının təklif edilməsi məqsədəuyğundur.

Hal-hazırda respublikamız dünya ölkələri iqtisadi əməkdaşlığında səmərəliliyin yüksəldilməsi üçün müxtəlif növ qarşılıqlı əlaqələrin yaradılmasında gözlənilən iqtisadi effekti proqnozlaşdırma bilər.

²⁰ Эффективность внешнеэкономических связей: актуальные проблемы. Под редакцией В.А.Брыкина., Г.М.Тучкина. М.1998, с.95

Nəhayət Respublikamızın XIƏ-nin gömrük-tarif tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi zəruriliyi və bu əməkdaşlığın sosial-iqtisadi effektivliyinin təhlili nəticəsində aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

I. Ölkəmizdə XIƏ-nin gömrük-tarif tənzimlənməsinin effektivlik nəzəriyyəsinin klassik yanaşması ictimai əməyə qənaət qanunun obyektiv fəaliyyətinin dərk edilməsinə və təhlilinə əsaslanır. Bu nəzəriyyələrə görə iş vaxtı iki baxımdan nəzərdən keçirilir: A) Dəyər ölçüsü; B) Əmək prosesinin müddəti.

II. Faktorların məcmusu baxımdan XIƏ-nin gömrük-tarif tənzimlənməsinin respublikanın sosial-iqtisadi inkişafına təsirinin birmənalı şəkildə qiymətləndirilmək olmur. Belə ki, xarici iqtisadi fəaliyyətin strategiyasının müəyyənləşdirilməsi səmərəliliyinin təkcə kəmiyyətə deyil, həm də keyfiyyətə maksimuma nail olunmasını tələb edir.

III. Respublikamızın dünya dövlətləri ilə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrinin effektivliyinin əsas tədqiqat istiqamətləri bunları hesab etmək olar:

- a) XIƏ-nin gömrük-tarif tənzimlənməsinin effektivliyinin müəyyən edilməsi;
- b) Respublikada İstehsalın kooperasiyası və ixtisaslaşmaların effektivliyinin işlənməsi;
- c) Birgə sahibkarlıq fəaliyyətinin effektivliyinin müəyyən edilməsi.
- d) Səmərəliliyinin hesablanması başlanğıc metodoloji bazası kimi ixrac əmtəələrinin istehsal xərclərinin aşağı salınması və idxal nəticəsində iqtisadiyyatda qənaət edilmiş xərclərlə müqayisədə bu faydanın üzə çıxarılması .
- e). Xarici iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif təyinatları üzrə proqnozlaşdırma, planlaşdırma və analitik modellərin yaradılması.

Göstərmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında gömrük – tarif tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsində avtomatlaşdırma və texniki nəzarət vasitələrindən istifadə ilə yanaşı gömrük orqanlarının infrastrukturun formalaşdırılması mühüm rol oynayır. Belə ki, gömrük infrastrukturunun formalaşdırılması özündə bunları birləşdirir: 1) sərhəd keçid məntəqələrinin və gömrük idarələrinin infrastrukturunun gömrük nəzarətinin tam formada həyata keçirilməsi, 2) ölkədə gömrük işinin təkmilləşməsinə xidmət edən köməkçi

sahələrin formalaşdırılması əmtəələrə və nəqliyyat vasitələrinə həyata keçirilən gömrük nəzarətinin keyfiyyətinin artırılması, 4) ölkədə xarici ticarət dövriyyəsinin həcminə bilavasitə təsir edən sadələşdirilmiş və sürətli gömrük qaydalarının təmin olunmasında hərəkətverici qüvvə olan infrastrukturun formalaşmasına diqqətin artırılması. Bu işdə qanunverici bazasının formalaşdırılması gömrük işinin həyata keçirilmə sahələrini müəyyənləşdirirsə, infrastrukturun formalaşdırılması texniki nəzarət vasitələri və avtomatlaşdırılmış proqram təminatları kimi gömrük nəzarətinin effektivliyi artırmaqdadır. Ölkənin Sərhəd keçid məntəqələrinin və gömrük idarələrinin infrastrukturunu yük və nəqliyyat vasitələrinə yoxlamanın və baxışın tam həyata keçirilə bilməsinə şərait yaratmaq vacibdir. Bundan başqa gömrük nəzarətinin sürətliliyinin təmin olunmasına, gömrük əməkdaşlarının əməyindən səmərəli istifadə edilməsinə şərait yaratmaq vacibdir. Bu işdə İnfrastrukturun formalaşdırılması zamanı qeyd olunanların təmin edilməsi üçün isə sərhəd keçid məntəqəsinin və ya gömrük idarəsinin xüsusiyyətləri, yəni sərnəşin hərəkətinin həcmi, mal dövriyyəsinin həcmi nəzərə alınmalıdır. Bundan əlavə sərhəddə keçən sərnəşin və yük avtomatlarının ayrı-ayrılıqda sayı ilə yanaşı sərhəddə yerləşdiyi xarici ölkələrlə ticarətin özünəməxsusluqları, əsasən rəsmiləşdirilməsi həyata keçirilən mallara həyata keçirilməli olan gömrük nəzarətinin formaları da əsas hesab edilir. Ölkədə düzgün təşkil edilən infrastruktur gömrük nəzarətinin həyata keçirilməsinin əsasını təşkil etməklə texniki nəzarət vasitələri kimi işçi qüvvəsinə qənaət olunmasına şərait yaradır.

Ölkəmizdə gömrük xidməti sahəsində İnfrastrukturun formalaşdırılmasının əsas formalarından biri də gömrük işində köməkçi strukturların mövcudluğudur. Belə ki, gömrük laboratoriyalarının, anbarların, tədris mərkəzlərinin, terminalların formalaşdırılması olduqca vacibdir. Əmtəələrin xarici iqtisadi fəaliyyətin əmtəə nomenklaturasına uyğun düzgün kodunun müəyyənləşdirilməsini həyata keçirən gömrük laboratoriyalarının, əmtəələrin və nəqliyyat vasitələrinin saxlanılmasını və üzərində qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş müvafiq əməliyyatların aparılmasını təmin edən loqistik mərkəz və terminalların, əməkdaşların gömrük biliyinin təkmilləşməsinə xidmət edən tədris mərkəzlərinin gömrük rəsmiləşdirilməsinin

sürətli və çevikliliyinin təmin olunması olduqca müstəsna rol oynayır. Bu məqsədlə «Azərbaycan Respublikası gömrük sisteminin 2007-2011-ci illərdə inkişafına dair Dövlət Proqramı»nda qanunvericilik bazasının və gömrük tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi, gömrük nəzarəti üsullarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, gömrük qaydalarının avtomatlaşdırılması, qaçaqmalçılıq və gömrük işi sahəsində başqa hüquqpozmalara qarşı mübarizəni təkmilləşdirməklə yanaşı gömrük infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi məsələsinə xüsusi diqqət yetirilir. Mövcud dövlət Proqramında müxtəlif gömrük orqanlarının infrastrukturunun formalaşdırılması və gömrük laboratoriyalarının regional şöbələrinin yaradılması məsələləri də diqqəti cəlb edir.

Sənəddə Naxçıvan MR-də gömrük işinin təkanverici qüvvəsi olan gömrük infrastrukturunun formalaşdırılması məsələsinə də diqqət yetirilir. Dünya standartları nəzərə alınmaqla Culfa və Sədərək sərhəd-keçid komplekslərinin tikintisi, Dövlət proqramına əsasən 2009-2011-ci illərdə Naxçıvan Gömrük İdarəsinin və terminalının, Şahtaxtı sərhəd keçid kompleksi tikilmiş, gömrük laboratoriyasının yaradılmasının nəzərdə tutulması istiqamətində layiqincə işlər görülmüşdür. Belə ki, bunlarla yanaşı Naxçıvan MR-də gömrük loqistika mərkəzlərinin və gömrük brokeri xidmətinin fəaliyyətə başlaması gömrük işinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində atılan mühüm addımı müsbət qiymətləndirilmək olar.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, gömriik sisteminin və nəzarət mexanizminin təkmilləşdirilməsi də xarici ticarət əlaqələrinin yaranması istiqamətindəki işlər təkmilləşməyə xidmət edir. Ölkədə gömrük nəzarətinin təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq normalara uyğunlaşdırılması üçün gömrük sistemində risklərin idarəetmə sistemini və auditi həyata keçirən struktur yaradılmışdır. Burada beynəlxalq inteqrasiyanı təmin etməklə gömrük qaydalarının sürətlənməsinə, gömrük rəsmiləşdirilməsi və nəzarətinin təkmilləşməsinə xidmət edəcəkdir. Respublikada gömrük sistemində risklərin idarə edilməsi sisteminin yaradılması xarici ticarət iştirakçılarını və onların həyata keçirdiyi əməliyyatların düzgün qiymətləndirilməsini təmin etməklə risklilik dərəcəsini müəyyən edəcəkdir.

Sistemdə risklərin idarə olunma sisteminin formalaşdırılması xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçıları ilə yanaşı gömrük sərhəddindən keçirilən malların da xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla formalaşdırılacaqdır. Bu isə öz növbəsində gömrük nəzarəti obyektlərinin düzgün müəyyənləşməsilə əməliyyatların sürətlənməsinə xidmət göstərəcəkdir. Belə ki, respublikamızda risklərin idarə olunma sisteminin tam həyata keçirilməsi üçün vahid avtomatlaşdırılmış məlumat bazası yoxdur. Respublikanın gömrük sistemində audit nəzarət mexanizmini həyata keçirən struktur vahidlərin yaradılması xarici ticarət əlaqələrinin stimullaşmasına xidmət göstərir.

Araşdırmalar sübut edir ki, Naxçıvan MR-də gömrük işini təkmilləşdirilməsi və xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsində onun effektivliyinin yüksəldilməsində bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir:

- 1.Naxçıvan MR-da xarici ticarətin gömrük-tarif tənzimlənməsində dünya ölkələrinin mütərəqqi təcrübəsindənəni həyata keçirmək;
- 2.Naxçıvan MR-in gömrük sistemində dünyanın məşhur regionlarının təcrübəsindən istifadə olunması;
- 3.Muxtar respublikanın gömrük orqanlarının kadr potensialının artırılması və onların fəaliyyətinin müasir tələblərə yüksəldilməsi;
- 4.Ölkənin gömrük qanunvericiliyinin yerli şərait nəzərə alınmaqla dünya standartlarına inteqrasiya edən və gömrük işinə operativ müdaxilə edə bilən sisteminin qurulması;
5. Gömrük infrastrukturuna ona nəzarəti həyata keçirilməsinə şərait yaradan formada təşkili;
6. Ölkədə gömrük işinin təşkili prosesinə müasir texnologiyaların gətirilməsi;
7. Ölkədə gömrük sisteminin və nəzarət mexanizmlərinin xarici ticarət əlaqələrini tənzimləyən formada təkmilləşdirilməsinin həyata keçirilməsi.

Sonda belə bir qənaətə gəlmək olar ki, gömrük-tarif tənzimlənməsi ölkədə istehsalın inkişafına güclü təsir göstərir.Ölkədə istehsalın inkişafı son nəticədə iqtisadi artımın təmin edilməsi və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olacaqdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Ölkə iqtisadiyyatının xarici ticarətində çox çətin, eyni zamanda böyük şəraiti olan ümumi iqtisadi fəaliyyət sahəsi gömrük-tarif tənzimlənməsidir. Gömrük tarif tənzimlənmə sahəsi dövlətin müntəzəm nəzarəti altında formalaşır və inkişaf edir. Belə ki, xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi sistemində dövlətin iqtisadi və inzibati tənzimlənmə metodlarından istifadə edilir.

Hal-hazırda respublikada xarici ticarətin strukturu inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə iqtisadi baxımdan effektiv hesab edilmir. Bundan əlavə, ixracın əsasını karbohidrogen ehtiyatları və xammal məhsulları təşkil edir. İdxalın isə əsasını yüngül, yeyinti sənaye məhsulları təşkil etsə də, son dövrdə texnologiya və avadanlıqların xüsusi çəkisi artmaqdadır.

Azərbaycanın böyük təbii sərvətlərə, münbit torpaqlara malik olmasına baxmayaraq onun valyuta ehtiyatlarının xeyli hissəsi əhalinin kütləvi istehlak malları ilə təchiz olunmasına xərclənir. Ölkədə investisiyaların prioritet sahələrə cəlb edilməsi, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının kreditlərindən, satın almalara yönəlmiş büdcə vəsaitlərindən daha səmərəli istifadə edilməsi, xarici dövlətlərdə və beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar yanında Azərbaycanın ticarət nümayəndəliklərinin təşkili xarici iqtisadi əlaqələrin dövlət tənzimlənməsi sahəsində mühüm vəzifələrdən biri hesab edilir.

Burada, respublikamızda daxili bazarın azad rəqabət prinsipləri əsasında tam formalaşması məqsədi ilə bütün əsassız məhdudiyyətlər tədricən aradan götürülür. Bununla yanaşı yerli istehsalçıların mənafeyinin qorunması, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi işi sistemli şəkildə həyata vəsiqə almalıdır.

Müasir dövrdə Azərbaycanda xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsi sahəsində həyata keçirilən bütün tədbirlər ticarətin maksimum sərbəstləşməsi, onun ümumi iqtisadi inkişafın tələblərinə uyğun şəkildə tənzimlənməsi mexanizminin müəyyənləşdirilməsi tələb olunur. Bunun üçün ticarət siyasətini formalaşdıran bütün dövlət strukturlarının fəaliyyətinin ticarət sahəsində mövcud olan məsələlərin həllinə yönəldilməsi olduqca vacibdir.

Azərbaycanda iqtisadi islahatların və xarici ticarətdə dövlət inhisarından onun sərbəstləşdirilməsinə keçilməsinin şərtləri, xarici iqtisadi fəaliyyət mexanizminin dəyişməsi gömrük–tarif siyasətinin seçilməsini bir qədər çətinləşdirdi.

Mühüm strateji məsələlərdən biri xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin gömrük mexanizminin təkmilləşdirilməsidir. Belə ki, Sovetlər ittifaqında ölkəmizdə tənzimlənmənin gömrük mexanizmi işləmirdi. Yəni milli-iqtisadi maraqlara uyğun həyata keçirilmirdi. Ölkədə gömrük siyasətini xarici ticarəti müstəsna olaraq öz orqanları vasitəsilə həyata keçirən dövlət idarə edirdi, lakin idxal və ixracın iqtisadi tənzimlənməsi həyata keçirilmirdi. Sonda həm XİFə, həm də istehsalın inkişafına və maliyyə vəziyyətinə əks təsir göstərirdi.

Ölkəmizdə Gömrük – tarif tənzimlənməsi mexanizminin yaradılması Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafda olması və yerli bazarın formalaşdırılması zərurətindən irəli gəlir.

Hazırda əsas strateji məsələ büdcənin doldurulmasının səmərəli yolunun axtarılmasıdır. Bu işdə başda dövlətin həyat qabiliyyətli maliyyə sisteminə tələbatı amili olmaqla bir neçə amillərdən asılıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində gömrük – tarif siyasətində islahatlar bu vasitədən yerli iqtisadiyyatın və istehsalçıların mənafeyi naminə istifadə etməyə imkan yaradır. Belə ki, XİF – dən mənfəət götürməklə yanaşı gömrük – tarif siyasəti fiskal məsələlərin həllində əsas rol oynayır.

Respublikada gömrük gəlirlərinin artımı respublika daxilindəki əmtəə istehsalı ilə əlaqəlidir. Ölkədə istehsalın bir – birinə qarşılıqlı təsiri son nəticədə xarici ticarətin genişlənməsinə şərait yaradır.

Gömrük-tarif tənzimlənməsində aktual strateji məsələlərdən digəri gömrük qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi məsələsidir. Son dövrdə AR-nın “Gömrük Məcəlləsi” və “Gömrük Tarifi Haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu qəbul edilməsi mühüm hadisədir.

AR Gömrük Məcəlləsində gömrük orqanlarının qarşısında qoyulan vəzifələrdən çıxış edilərək gömrük işinin əsas prinsipləri göstərilmişdir. Məcəlləyə görə gömrük orqanlarına hüquq – mühafizə orqanı statusu verilmişdir.

Gömrük tarifi və valyuta tənzimlənməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunları gömrük orqanlarına valyuta nəzarətini həyata keçirmək hüququ verir. Bundan əlavə gömrük rüsumlarının dəqiq hesablanması və vaxtında yığılaraq dövlət büdcəsinə köçürülməsi tələbi qarşıda qoyulmuşdur.

Ölkəmizdə gömrük qanunvericiliyinin inkişafında Prezidentin 7 sayılı 27 oktyabr 1998-ci il tarixli fərmanı ilə təsdiq olunmuş Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi haqqında Əsasnamə mühüm yer tutur. Əsasnaməyə görə Dövlət Gömrük Komitəsi Azərbaycan Respublikasında gömrük işi sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirən Mərkəzi İcra Hakimiyyəti orqanı hesab edilir.

Ölkədə gömrük siyasətinin strateji məsələlərinin müəyyən edilməsində DG K müstəsna səlahiyyətlərə malikdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanda XİF- in gömrük – tarif tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi üçün bir sıra işlərin görülməsi olduqca vacibdir. Belə tədbirlərə aşağıdakılar aid edilə bilər:

1. Ölkədə gömrük tarifi nomenklaturası əsasında və beynəlxalq standartlara uyğun olaraq fərqləndirilməsi gömrük rüsum dərəcələri nəzərə alınmaqla nəzəriyyəsinin və tətbiqi qaydasının işlənilməsi;
2. Respublikada tarif güzəştləri sisteminin və tətbiqi sahələrinin müəyyənləşdirilməsi;
3. Əmtəə və xidmətlərin xarici iqtisadi fəaliyyətin əmtəə nomenklaturası üzrə düzgün təsnifatlandırılması üzərində nəzarət mexanizminin yaradılması;
4. Respublikanın bütün səviyyələrdə tarif tənzimlənməsi mexanizminə aid hərtərəfli məsələlərin həll edilməsinin həyata keçirilməsi.

Tədqiqatlar göstərir ki, xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimləmə mexanizmini beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və yerli iqtisadiyyatın maraqlarının dünyəvi qanunlar nəzərə alınmaqla müdafiə olunması vacibdir. Belə ki, yerli bazarı xarici rəqabətin zərərli təsirindən qorumaq və keyfiyyətsiz əmtəələrin idxalının qarşısını almaq məqsədilə hərtərəfli düşünülmüş məsələlər öz həllini tapmalıdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. A.Ə.Əliyev, A.Ş.Şəkərəliyev. «Dünya iqtisadiyyatı müasir dövrün problemləri». Bakı, 2003.
2. A.Ş.Şəkərəliyev, C.Q.Nuriyev, A.A.Əliyev «Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi».
3. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi. Bakı, 2012.
4. A.Ş.Şəkərəliyev – «Keçid iqtisadiyyatı və dövləti». Bakı, 2000.
5. Məmmədov N., Bərxudarov M. İqtisadi təhlükəsizlik. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2006.
6. Həsənov R.T. Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının bazar konsepsiyası və proqramı. Bakı, Elm, 1998.
7. Əlirzayev K. Avtoreferat “Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrinin gömrük-tarif tənzimlənməsi sistemi və onun təkmilləşdirilməsi problemləri”
8. Feyzullabəyli İ.Ə. “Beynəlxalq ticarət işi”, Bakı, 2001
9. Səmədzadə Z. Ə. Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri. “İqtisadiyyat və həyat” jurnalı, Bakı, 1998
10. Əhmədov M.A. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması, Bakı, 2003
11. Vəliyev D.Ə. Beynəlxalq iqtisadiyyat, Bakı, 1998
12. Şəkərəliyev A. Ş. Dünya təsərrüfatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı, 1998
13. Nuriyev C. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin hüquqi tənzimlənməsi, Bakı, 2000
14. ”Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı 1994 .
“Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi” Hüquq ədəbiyyatı», Bakı, 2003 .
- Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri, Bakı, 2013
- 15.Фомичев В.И. Международная экономика. Учебник. Стр.226-266

16. Шапиро Н. «Интеграция стран СНГ: политический и экономико – теоретический аспект»: //МЭ и МО, 2000, №7, с.81-85.
17. Экономическая безопасность (теория и практика). Под редакцией академика Е.А.Олейникова. М., 1999. стр.14.
18. Эффективность внешнеэкономических связей: актуальные проблемы. Под редакцией В.А.Брыкина, Г.М.Тучкина. М. 1998, с.95
19. Юткина Т.Ф. Налоги и налогообложение. Учебник. М. ИНФРА – М, 2000, с.11
- 20.Домилен И. Торгово-политическая система ГАТТ. Принципы, правовые нормы и правила. Внешняя торговля, №8. М.1993.
- 21.Самуэльсон Л. Экономика. II том., М., 1993, с.175
22. Леонтьев В.В. Экономические ЕССЕ. Перевод с англ. М., 1994, с.88
23. Л.Ерхард. Благосостояние для всех. М., 1991, ст.13
24. Маркс.К., Энгельс Ф. Соч. Т.18, соч.23, с.152 Т.46, с.221
- 25.Эффективность внешнеэкономических связей: актуальные проблемы. Под редакцией В.А.Брыкина, Г.М.Тучкина. М. 1998, с.95
26. Юткина Т.Ф. Налоги и налогообложение. Учебник. М. ИНФРА – М, 2000, с.11

WEB Saytlar:

- 1.<http://www.az-customs.net> – Dövlət Gömrük Komitəsi;
- 2.<http://www.taxes.gov.az> – Vergilər Nazirliyi;
- 3.<http://www.world-bank.org> – Dünya Bankı;
- 4.<http://www.wto.org> – Ümumdünya Ticarət Təşkilatı;
- 5.<http://www.oilfund.az> – Dövlət Neft Fondu;
- 6.www.economy.gov.az – İqtisadi İnkişaf Nazirliyi
- 7.www.kitab.az – Elektron Kitabxana Şəbəkəsi
- 8.www.wcoomd.org- Ümumdünya Gömrük Təşkilatı